

לשאלת השימוש בכינויים וב"שמות" בחיים הצבאיים

(״רפול״ ו״כושי״ – לאור ההלכה)

ראשי פרקים:

מבוא

א. המקרא ודרישותיו

1. אונאת דברים
2. ״עמיתו״ – ״חבירו״

ב. סוגיית הש״ס

ג. בירור שיטת הרמב״ם

1. קשיי שיטת הרמב״ם
2. גירסאות הסוגיא
3. ביאור הכסף משנה
4. ביאור ״עבודת המלך״
5. ביאור שיטת הרמב״ם
6. דקדוק רמיזת לשון הרמב״ם
7. פתרון הרמב״ם לתמיהת הראשונים
8. סיכום שיטת הרמב״ם

ד. שיטות הראשונים

1. שיטת רש״י
2. שיטת תוספות
3. שיטת הורא״ש

ה. שימושי אמוראים וראשונים בכינויים

1. ״שינא״
2. ״בעל החוטם״
3. ״סומקא״

ו. היבטים ערכיים

1. היבטים מוסריים
2. היבטים מעשיים

נספח: טבלה מסכמת

מבוא

המודמן למסגרות צבאיות, סדירות ומילואים כאחד, אינו יכול להימנע

מתחושת "בלבול הלשונית". השימוש הרווח בראשית-יבית, בסלנג, בביטויים רמזיים – משופרים וקלוקלים, הוא מן התופעות השגורות והמושרשות בקהיליה הצבאית. כדי כך פשט הדבר, עד בחינת כל הפושט בגדיו ולובש מדיו, ממיר באותה שעה לא רק את אורחות חייו אלא גם את שפתו.

עובדה זו כלל אינה ברת-ייכוח, ואף תולדתה – מושא דיונו – אינה עילה לבירור עובדתי אלא רק לבירור הלכתי-הנהגתי. עם זאת, נכון הוא שפועל-יוצא מיישומו של הבירור ההלכתי עשוי, בס"ד, לגרום את אט מהפך בתופעה עצמה, בעגלא ובזמן קריב.

במה דברים אמורים ?

הכינויים "רפול" ו"יאנוש" במקרה הטוב, ו"כושי", "גוליבר" ואף "ציטה" – במקרה הפחות-טוב, נשמעים בכל צעד ושעל במחנה הצבאי, ומחליפים הם פעמים הרבה את שמו הפרטי של החייל. גם אם נכון הוא שלא רק המחנה הצבאי נגוע בתופעת כינויי השם, הרי אין למצוא בכך אפילו נחמה פורתא; מה גם שכמות הכינויים בחיים הצבאיים מוכפלת עשרת מונים ביחס לחיים האזרחיים, ופוק חזי מאי עמא דבר, ודובר.

בחרנו איפוא לייחד את עיונו להיבט הלכתי-מוסרי זה, אשר – כך סבורים אנו – ראוי לו למצוא את מקום ליבונו במסגרת זו. היבטים מסוג זה מבליטים יותר מכל את ההבדל התהומי בין מסגרת צבא קודש ובין מסגרת צבא חול. הוראות כאלה והדומות להן אינן יכולות למצוא לעצמן מקום בקודקס חוקי צבא "רגיל". לפיכך דוקא "צבאות ה'", האמונים על הוראות תורניות אלה בחיי שיגרה, ראוי להם להביאן לידי ביטוי מוצהר, גם אם ייחודי, בחיי צבא.

א. המקרא ודרישותיו

שתי הוראות הורה הכתוב בפסוקים הסמוכים זה לזה בפרשת בהר (ויקרא כה); בראשון (פסוק יד) נאמר: "אל תונו איש את אחיו", ובשני (פסוק יז): "ולא תונו איש את עמיתו". "כפילות" זו נדרשה ע"י חכמים, במדרש הלכה (תורת כהנים שם), בתוספתא (בבא מציעא פ"ג), בש"ס (בבא מציעא נח ע"ב) ולהלכה¹, תוך עריכת פיצול בין אונאת ממון –

1. רמב"ם הל' מכירה פ"ב ה"א, ופ"ד הלכות י"ב י"ד ו"ה, אם כי עניינו – "מכנה שם עצמו" – לא נזכר על ידו שם, ואף לא בספר המצוות ל"ת רנא, ומשמע שאינו מעיקרו ומגופו של הלאו אלא מפרטי יישומו. וראה רש"י בהר שם. ועיין בספר החינוך, מהדורת רח"ד שעוועל – שמא, ובסיומו של הגרי"פ פערלא, לספר המצוות לר"ג ה"ב ל"ת פה (ושם פ"ב) על אופן מנין הלאו ע"י גאונים וראשונים: ר"ג, בה"ג (רגיל וכת"י רומי), רש"י ור"י אלברצלוני. וראה גם פיצולו של רבנו יונה בשערי תשובה, שער ג אותיות מט, קל"ס"ק. וראה אנציקלופדיה תלמודית היא עמ' שמד, וחיט עמ' רי. (וראה זוהר שמות קכב, א).

הראשון, ובין אונאת דברים – השני. ולא רק "ייתור ההכפלה" הורה על כך, אלא גם הקשר הענייני, כמבואר בדבריהם שם.

1. אונאת דברים

יתירה היא אונאת דברים מאונאת ממון, שדוקא בה, בראשונה, חתם ואמר הכתוב "ויראת מאלוהיך"; ולא בכדי, שהרי –

גדולה הונית דברים מהונית ממון... והרי הוא אומר בהונית דברים ויראת מאלוהיך, לפי שהדבר מסור ללב. הא כל דבר שהוא מסור ללב נאמר בו 'ויראת מאלוהיך'. וכל הצועק מהונית דברים נענה מיד שנאמר 'כי אני ה'.

בהקשר זה של אונאת דברים וחומרתה היתירה, עוד הוסיפה הגמרא (בבא מציעא שם):

כל היורדין לגיהנם עולים חוץ משלשה שיורדין ואין עולין, ואלו הן – הבא על אשת איש, והמלבין פני חבירו ברבים והמכנה שם רע לחבירו. מכנה היינו מלבין, אע"ג דדש ביה בשמיה.

ומכאן מקור ואבן-פינה לסוגיית: **המכנה שם לחבירו.**

2. "עמיתו" – "חבירו"

"לחבירו" – על שום מה ?

התיבה "עמיתו" נדרשה בגמרא (בבא מציעא נט ע"א) כך: "עם שאיתך בתורה ובמצוות". תחולת האיסור הוגבלה ותוחמה איפוא רק לאנשים אלה, כפי שכתב הנמו"י על-אתר: "למדנו שלא הזהיר הכתוב באונאת דברים אלא יראי ה'". רבינו יהונתן הרחיב את הרצועה מעט, והוסיף: עם שאתך בתורה ובמצוות, כלומר או במצוות, אעפ"י שאינו חכם, אל תונהו, כיון דמבני ישראל הוא. ומ"מ משמע, שאם אינו לא בתורה ולא במצוות, איננו בכלל האיסור.

ברם מרבנו יונה (אגרת התשובה, אות לא) מוכח לא כך, לפי שכתב מפורשות כי אסור לצער כל איש מישראל בין בדברים בין במעשה, שנאמר: "ולא תונו איש את עמיתו". יתירה מזו, הרמב"ם השמיט כליל הגבלה זו, וכלל לא תיחם את האיסור כלפי אישים ייחודיים; וכבר עמדו על כך נושאי-כליו, תוך שהם מפרשים אותו באופנים שונים: אם כריטב"א

2. עד שאפילו "חורגם" ע"י יונתן, שם (פסוק יז): "ולא תונן גבר ית חבריה במילין קשין".

3. וראה רמ"א חו"מ ריש סי' רכח, ובי"ח שם – מהמרדכי; עוד וראה ספר יראים השלם, סי' קפ.

4. ראה שיטה מקובצת בבא מציעא, שם.

5. וכן מוכח מהוראות הרא"ש, אורחות חיים – דלהלן; וכן יש להוכיח מתוספות, ראה להלן הערה 39.

6. וראה שערי תשובה, שער ג ט"ו קד.

— המסב "עמיתו" כלפי אשתו; אם כספר "יחוסיו תנאים ואמוראים"⁸ — לרבות עבדים; או בהיתלות בגירסא שונה בגמרא: עם שאתך אל תונה, ואפשרויות נוספות⁹.

הצר השוה לכולם: כלל ישראל¹⁰ בכלל האיסור, בלא יוצא מן הכלל. לפי זה, "חבירו", לרוב הפוסקים, לרבות הוא בא ולא למעט.

ב. סוגיית הש"ס

בגופה של סוגיית הגמרא הנ"ל בבבא מציעא, ולמסקנה, יש כמובן לתמוה: אם הוברר דגם המכנה חבירו בשם שדש בו היה מכלל היורדים לגיהנם ואינם עולים, אם כן פשיטא שהמלבין פני חבירו [ברבים!], ואזיל סומקא ואתי חיורא (כמבואר שם), ודאי שזה חלקו ודינו, ולשם מה הרצרכו למנותו? ואין לומר, שבלא איזכור שניהם, הן מלבין והן מכנה, מפרשים היינו מכנה כמלבין, ולא היינו יודעים דינו כאשר דש בשמיה; זה ודאי אינו, דלכך לא היו צריכים למנות תרווייהו, ודי היה שיפרטו ויפרשו את "המכנה", וממנו לבר היינו למדים כדבעי על "המלבין", מב"ש. על כרחך, לא היה די בכך, וצריכים היו לפרט הן מלבין והן מכנה דש בשמיה. וצ"ב.

בין "מכנה" לבין "מלבין"

דומה, כי כבר מכך לבר מוכח בבירור, שדין "המכנה שם" וגידרו אינו זהה עם "המלבין", והשוני הוא בחסר וביתר. בחסר — איסורה של ההלבנה, דוקא "ברבים" הוא חל ותקף, ואילו על כינוי שם לא נאמרה הגבלה זו; ביתר — הלבנה היא בכל דבר, לאו דווקא באמירה מסויימת, ואילו כינוי — הרי דווקא בעיני שמות הוא אמור. אם כך הרבר, הרי ודאי לא די במכנה שם כדי ללמד על המלבין, ואף למסקנה, שמכנה היינו אפילו בשם שדש בו. לפי שיכול היית לומר: דווקא

7. וראה הגרי"פ פערלא, ספר המצוות לרס"ג לא תעשה פב.

8. "יחוסיו תנאים ואמוראים" ערך: ר' יחננא בריה דרב אידי; ועיין במנחת חינוך מצוות: סג, שלח ותקסט, ובלתם משנה ואור שמח הל' עבדים פ"ה הי"א.

9. ראה דקדוקי סופרים בבא מציעא, שם, אות ז. ועיין בספר "מגדים חדשים" (חייס) ח"א עמ' ד"ה, ובאנציקלופדיה תלמודית ח"א עמ' שמד.

10. ראה הגהות מיימוניות הל' מכירה פ"ד אות ז, בית חדש ח"מ סי' רכח, חקרי לב וי"ד ח"ג להל' שבתעות סי' רלו דף סה"ב.

11. באשר לשאלה אם בן נח בכלל, כרוך הדבר — לכל היותר — בשאלת דינם של בני נח בהלבנת פניהם, שאלה אשר נידונה זה מכבר: ראה משפט שלום למהרש"ם, קפה ס"א (דף לה); ש"ת שבות יעקב ח"א ח"מ סי' קסד; גני חיים (רי"ח פאלאגי) מערכת היא אות כח; הגרי"פ פערלא — ספר המצוות לרס"ג לא תעשה פב (צ"ג), וביח ח"מ ר"ס רכח: לגבי אונאת דברים; עוד ראה עינים למשפט ברכות מג ע"ב (אות ח) ובבא בתרא כב ע"א (רי"ה מאן). וראה הערה 12.

בעניני שמות ישנה חומרא יתירה, וכדמוכח מתקיפות האיסור אף שלא ברבים, ולכן ה"ה מן היורדין ואינם עולים, אך לא כן הלבנה, שאיסורה רק ברבים, שמא חומרתה ועושה פחותים. קמ"ל תרווייהו: הן המלבין פני חבירו ברבים, הן המכנה שם רע לחבירו, הרי הם מכלל השלושה שיורדין ואינן עולין.

נכונות הדברים מעלה איפוא בעליל את החומרא היתירה שיש למכנה שם רע לחבירו, שאף שלא הולבנו פניו, ואף שלא היה זה ברבים, אעפ"כ העושה כך ה"ה מכלל אותם שלושה חמורי עולם, שיורדין לגיהנם ואין עולין.

ג. בירור שיטת הרמב"ם

ברם, לכאורה נראה שדברים אלה, אשר נוה לאומרם בשיטת רש"י, קשים הם לאמירה בשיטת הרמב"ם. לפי שרש"י (שם, ד"ה דדש ביה) כתב ברורות: "כבר הורגל בכך שמכנים אותו כן ואין פניו מתלבנות, ומכל מקום זה להכלימו מתכוין". כלומר, המכונה עצמו כבר אינו חש בכך, ואינו בוש בכינוי "קבוע" זה, ועם זאת — די בה בכונתו השלילית של המכנה כדי להכלילו באותם שלושה. הוא שאמרנו, חידוש גדול יש במכנה שם רע, שהגם שהלה אינו חש לו ואינו בוש בו (ואין הדבר נאמר ברבים) — אסור הדבר ונגעש בחומרה יתירה, מה שאינו אמור במלבין. אולם דברי הרמב"ם (הלי' דעות פ"ו ה"ח) מלמדים, לכאורה, שאף איסור מכנה שם לא נאמר אלא רק בכינוי שהוא בוש בו. שהרי כך כתב שם הרמב"ם:

מכאן שאסור לאדם להכלים את ישראל¹², וכל שכן ברבים. אעפ"כ שהמכלים את חבירו ברבים אינו לוקה, עוון גדול הוא. כך אמרו חכמים, המלבין פני חבירו ברבים אין לו חלק לעולם הבא. לפיכך צריך אדם להזהר שלא לבייש את חבירו ברבים בין קטן בין גדול ולא יקרא לו בשם שהוא בוש ממנו וכו'.

הרי שלא ציין הרמב"ם לאיסור אלא את הקורא לחבירו "בשם שהוא בוש ממנו", והוא שהכלילו הרמב"ם קודם לכן בענינו של "המלבין פני חבירו ברבים". ומאחר וכך הדבר אזי תבנא לקושיין: אם רק הקורא בשם מבייש הוא האסור (ולכל הפחות — זהו האיסור החמור), כיצד זה פירטה גמרא הן מלבין והן מכנה, והרי תרווייהו בכלל מלבין, ולא שלשה הם

12. דוק: פתח ביארם וחתם ב"ישראל" וראה לעיל הערה 11.

אלא שניים¹³.

1. קשיי שיטת הרמב"ם

אלא שלאמיתו של דבר שיטת הרמב"ם מוקשית היא מפנים הרבה. ראשית: כורכת היא, כמובן, חובת הסברה לפשר ביטוייה של הגמרא: "אע"ג דדש ביה בשמיה", שהרי רש"י הנ"ל ביאר – מרוב הרגל אין פניו מתלבנות, וביאור זה קשה לרמב"ם הנוקב לאיסור דוקא "שם שהוא בוש ממנו"¹⁴.

שנית: הכללתו של הרמב"ם את "המכנה" כדין "המלבין" מוקשית היא מן הגמרא המפרטת תחילה, ושבה ומדקדקת לבסוף במנין: שלושה. ולרמב"ם – דל חד מינייהו, ונתרו שניים בלבד.

שלישית: מנין לו לרמב"ם שאין לו – למלבין או למכנה – חלק לעולם הבא, הן בסוגיין לא אמרו אלא "שיורדין לגיהנם ואין עולין"; האמנם חופפים הם שני העונשים זה לזה¹⁵?

רביעית: למעשה, נראה שהרמב"ם סתר עצמו. בהל' דעות, כאמור, הגדיר לאיסור את הקורא לחבירו "בשם שהוא בוש ממנו". לעומת זאת בהל'

13. דיה מקום להעלות אותה תמיהה כלפי רבינו יונה, הכותב בספרו שערי תשובה (שער ג אות קמ): "המכנה שם רע לחבירו שגם הוא מלבין פניו וכו'"; נמצא גם הוא מכליל ומאחד, בעוד שבגמרא פיצלו והפרידו.

דיה מקום – אך אין הכרח, ולו מצד שבספר מוסר עסקינן, ולא כל דיוק ודקדוק שבספר הלכה מובהקים נכון הוא להיאמר לגביו, מה גם ששם סיים ואמר על כך "שהוא מן העבירות שיהרג עליהן ולא יעבור"; ושמה הנהגה מעשית חמורה וזו אינה אמורה אלא רק במכנה שהוא מלבין ברבים, ולא בלפי כל המכנה, שהרי ודאי מסתבר להבדיל בין דין שמים (חלק לעולם הבא) ובין הנהגה מעשית (יהרג ואל יעבור), ומסתבר שהאחרונה אינה אמורה אלא רק כלפי המעשה החמור ביותר ולא בהכרח גם כלפי הקל ממנו. ודוק.

14. כנסת הגדולה (תוי"ט רח, דהגות הטור אות ה) נדחק משום כך לבאר כי לדירו של הרמב"ם – והסמ"ג – "צ"ל שהם אינם מפרשים כפירוש רש"י ז"ל, אלא כך מפרשים: אע"ג דדש ביה, כלומר שאין פניו מתלבנות ע"ד דאזיל סומקא ואחי חורא, אבל הוא בוש קצת כשקורין לו אותו השם, אבל מ"מ כבר הורגלו בכך וכו'". ואולם "שיעורים" אלה ברמת ההלבנה צריכים ביאור. לא רק מן הבחינה המציאותית אלא גם מן הבחינה העיונית: היכן מצינו סמך לשיתור זה של "אין פניו מתלבנות" – אבל הוא בוש קצת, ומה בין סומק מוחלט לזרור חיוור אשר כבר אינו נחשב "מלבין" לפי שהוא כחצי שיעור? מה גם שאפילו רש"י עצמו לא כתב שאין בכך שום הכלמה אלא רק שאין בכך הלבנה, ומה לו לתלות ברמב"ם יותר מברש"י! אלא דאי שמה שפשוט בלשון רש"י ברור הוא גם ברמב"ם, ובלא כל הילוך דק שבו. וע"ע בספר התשובה, פ"ג הי"ד, "בארי בשדה" הערה 86, הרוצה לדחוק בכונת "שהוא בוש ממנו" – שבדרך כלל זהו כינוי מביש, אם כי לגביו כבר אינו פוגע. אך על כך יש להעיר כי חיבת "שהוא" מוקשית ביותר לביאור זה.

15. בענינו גופו מצייה הוכחה ניצחת לאי-חפיפה; הא ראייה, שרבינו יונה (שערי תשובה, שער ג אות קמ"קמא) ערך חלוקה ברורה: קמ – שלושה שיעורים ואינם עולים: המלבין פני חבירו ברבים והמכנה שם רע לחבירו והבא על אשת איש. קמא – המלבין פני חבירו ברבים אין לו חלק לעוה"ב. הורה אם כן רבנו יונה: מלבין – יורד ואין עולה, ואין לו חלק לעוה"ב.

המכנה – יורד ואין עולה, אך לא נאמר עליו מאומה בנוגע לחלקו לעוה"ב!
וראה עוד להלן, שלהי הערה 29; ולהלן הערה 34.

תשובה (שלהי פ"ג) ציין הרמב"ם לאיסור, ולענישה חמורה, כל המכנה – ולא רוקא בשם פוגע ומביש. שהרי כזו היא לשונו של הרמב"ם, שם: ויש עבירות קלות מאלו [כ"ד], אשר נזכרו קודם לכן, עיי"ש], ואעפ"כ אמרו חכמים שהרגיל בהן אין להם חלק לעוה"ב, וכדי הן להתרחק מהן ולהזהר בהן. ואלו הן, המכנה שם לחבירו והקורא לחבירו בכינויו והמלבין פני חבירו ברבים וכו'.

הא לך שכל המכנה שם לחבירו, או קוראו בכינויו, אין לו חלק לעוה"ב, ולא רוקא בשם שהוא בוש ממנו – והרי זו סתירה מהל' דעות להל' תשובה. גם אם נכון הוא שבשני המקומות ציין הרמב"ם לשלילת חלקו לעוה"ב (ור' לעיל: קושיא שלישית), ברם אין זה מוסב כלפי אותו מצב: בהל' דעות – שם מביש; ובהל' תשובה – כל שם!

חמישית: אגב דאייתנין להל' תשובה נוסף ונתמה על הפיצול בין "המכנה שם לחבירו" ובין "הקורא לחבירו בכינויו" – פיצול האומר דרשני הן מבחינת מקורו, הן מבחינת עניינו ותוכנו והן מבחינת השמטתו בסוגיית הש"ס הנ"ל¹⁶.

שישית: כל חומרת הסוגיא בבבא מציעא לא נאמרה אלא כלפי "המכנה שם רע לחבירו" – ודוק: שם רע, מעין מה שאמר הרמב"ם בהל' דעות, שם שהוא בוש ממנו. קשה איפוא, מה ראה הרמב"ם, בהל' תשובה, לכתוב "המכנה שם לחבירו", בעוד שבגמרא אמרו מפורשות "שם רע", ומנין לו שגם המכנה שם – שאינו רע – לחבירו, אף הוא מכלל הענושים בחומרה יתירה זו!

2. גירסאות הסוגיא

אכן נראה שדוקא בהערה זו, האחרונה, יש לראות בסיס ומוצא לפשר תשתיתה ויסודה של שיטת הרמב"ם. מכללם של דברי ראשונים רבים ומן המצוי בכתב"י ודפוסים קדומים, יכולים אנו לקבוע קיומן של שתיים-שלוש גירסאות מקבילות בסוגיית הגמרא בבבא מציעא:

- א. המכנה שם רע לחבירו
- ב. המכנה שם לחבירו
- ג. המכנה את חבירו

קיומה של הראשונה כלל אינו מוטל בספק, לפי שלא רק העובדה שכן רשום בספרינו מעידה על כך, אלא גם חקיקתה של צורה זו בלשונו של מרן הר"י קארו הן בב"י¹⁷, הן בשו"ע (ח"מ רכח, ה: "יזהר

16. הערה דימה יש להסב כלפי התבטאות הרא"ש, ארחות חיים (אות ט) דלהלן: שלא יבנה שם לחבירו, שלא יקראנו בכנוי שכנוהו אחרים. אם אין בכך כפילות יתירה, הרי יש בזה פיצול המקביל לפיצול הרמב"ם בין המכנה ובין הקורא.

17. ביחס לב"י יש בדבר חידוש לא מבוטל, שכן הטור עצמו גרס – בדלהלן: "יזהר אדם מלכנות שם לחבירו וכיו", ולא ציין "שם רע", ואילו הב"י, הן כאשר מצטט הוא את הגמרא בב"מ והן

שלא לכנות שם רע לחבירו וכו'"), וכן משתמע מספרים נוספים – ראשונים¹⁹ ובעלי מוסרי כאחד, גם קיומה של השניה הוא ודאי, ורושם רב לה בכתב"י, דפוסים קדומים²⁰ וכתבי ראשונים – רי"ף²¹, רא"ש²², כנראה גם תוספות²³, וכך היא פשיטות לשון הטור²⁴.

גם כאשר מצטט הוא את הטור (!) גורס "שם רע"; וראה גם ב"ח שם. על כרחך עלףך לומר אחת מן השתיים: או שמצויה היתה לפניו גירסה שונה בטור, או שהכריח את שינוי הגירסה והכריעה מרעתו. לשון הבי"ח, בציטוטו את הטור, מסייעת לאפשרות הראשונה. ורי' להלן הערה 24, ולהלן – משיב בכסף משנה.

19. כך בארחות חיים – המיוחס לרא"ש (ומובא להלן) אות קיז: "אל תכנה שם רע לחברך כי המכנה שם רע לחבירו אין לו חלק לעוה"ב". אם כי יש להעיר בתלת: ראשית – באות ט נאמר דוקא "שלא יכנה שם לחבירו, שלא יקראנו בכנוי שכנוהו אחרים וכו'" ולא נאמר "שם רע"; ואם היה הדבר מדוקדק ומדוייק אזי יש בכך סתירה (ובלבד שמדובר באותו מחבר, לאורך כל החיבור, ואכמ"ל). שנית – לפי מהדורת 'צפונות' (יא, עמ' יב – וראה להלן) קיימת 'סתירה' מיניה וביה באותו משפט, לפי שכך נאמר שם: "אל תכנה שם רע לחברך, כי המכנה שם לחבירו אין לו חלק לעולם הבא". פתח בשם רע וסיים בשם 'סתמי'. וראה ש! הערה 100: בכ"מ הושמט 'רע'. שלישית – ראה להלן הערה 22: גירסת הרא"ש עצמו בשם! סיכומו של דבר מורה על ספק משמעותי בדיוקן של הגירסאות שם, ולא ייתכן לכך אלא משקל קל ולא מכריע.

19. ראה פלא יועץ – ערך כנוי: אמרו רבותינו זכרונם לברכה – המכנה שם רע לחבירו אין לו חלק לעולם הבא וכו'; אם כי לגופם של דברים, גישתו מתמירה ביותר, וכדלהלן – ומכל מקום גירסתו ברורה: שם רע. כן ראה לשונו של רבינו יונה בשערי תשובה, שער ג אות קמ: המכנה שם רע לחבירו וכו' והמכנה שם רע לחבירו.

20. ראה דקדוקי סופרים, בבא מציעא שם, אות ת: שם (רע) ליחא בכ"י המבורג, פלורנץ ורומי (א) וכו' ובמגרות המאור בדפוס קשטא. (עוד ראה בהערות לפסקי ריא"ז, בבא מציעא שם, פ"ד ה"ו, הערה 130).

21. רי"ף לסוגיא דבבא מציעא, שם: "המכנה שם לחבירו".

22. רא"ש לסוגיא דבבא מציעא שם, כלשון הרי"ף הנ"ל: המכנה שם לחבירו. התאמה מקבילה לכך ר' בקונטרס 'ארחות חיים', המיוחס לרא"ש, אות ט: שלא יכנה שם לחבירו; לאו דוקא שם רע (וראה הערות 'מקור חיים' אות טו, ובהערות 'השם אורחותיו' אות טו). אלא שראה שם אות קיז: אל תכנה שם רע לחברך כי המכנה שם רע לחבירו אין לו חלק לעוה"ב – הרי שמקפיד דוקא על שם רע! אם הדברים מדוייקים ומדוקדקים, מהוים הם מצד עצמם סתירה. ושמא חילק בין עצם ההנהגה השלילית (אות ט – כל שם) ובין הענישה החמורה, אין לו חלק לעוה"ב (אות קיז – שם רע); ולפי"ז גירסתו בגמרא – שם מדובר בענישה החמורה – היתה דקא שם רע! ברם, אם כך הדבר, אין זה תואם את דברי הרא"ש עצמו, הנ"ל, בסוגיא דבבא מציעא! סוף רבי, כאמור לעיל בהערה 18, משקלה היחסי של הסתייעות זו ביארחות חיים, דלה ביותר, ואין לנו כעיקר אלא דבריו הברורים של הרא"ש בסוגיית הש"ס: המכנה שם לחבירו.

23. כך משמע מדבריהם במגילה כו ע"ב ד"ה זולא כיניתי שם לחבירי – אפילו דלא הוי גנאי, דהא דאמרין (בבא מציעא נח ע"ב) דהמכנה שם לחבירו אין לו חלק לעולם הבא, היינו בכינוי של פגם משפחה. לא רק ציטוטם (המכנה שם לחבירו, ולא – שם רע) מעיד על כך, אלא גם גוף תמיחתם ויישובם, שהרי אם דוקא בשם רע אין לו חלק לעוה"ב, איך מאי בעו, הרי זהו בדיוק מה שנאמר שם: אמנם רק בשם רע אין לו חלק לעוה"ב, ואולם הוא זכה לאריכות ימים משום שנמנע אף מכינוי דלא הוי גנאי! על כרחך, אף תוספות לא גרסו בסוגיין דבבא מציעא אלא "שם", ומכך נבעה קשייתם, דעל זה גופא הורו שאין לו חלק לעוה"ב, ומה לכך ולמעלה יתירה המזכה באריכות ימים! והשיבו מה שהשיבו. נגזרה שבכך מתבארים דברי מהרש"א

לגבי השלישית, הדבר סבוך הרבה יותר, מאחר שעיקר סימוכה על השערות פרשניות ודיוקי אחרונים בכתבי ראשונים, ובראשם לשון המאירי²⁵.

אכן, היה שתלה שיטת הרמב"ם דוקא בגירסא השלישית: המכנה את חבירו²⁶, ובכך התבאר לו פשר השמטת "שם רע" ו"שם" כלל. ברם דומה שהשערה זו מרחיקת-לכת היא, אין לה סימובין ניכרים ואף אינה מחוייבת המציאות, שהרי בדברי המאירי עצמם אין די כדי הבעת הכרח לשלילת הביסוס על הגירסא שניה²⁷. יתירה מזאת, ואדרבה, דוקא לשונו של הרמב"ם, אשר בהל' דעות כן מאזכר מפורשות "המכנה שם לחבירו", מהווה ריעותא לתליית שכזו בשיטת הרמב"ם. נותרו, אם כן, אפשרות הגירסא הראשונה – ולכך נטה כנראה הכסף משנה [נתואם לשיטתו הנ"ל: בב"י ובשו"ע], או האפשרות השניה – ולכך נטה בספר "עבודת המלך".

3. ביאור הכסף משנה

הכסף משנה סבר, כנראה, שבפני הרמב"ם עמדה גירסת ש"ס דילן: "שם רע". למרות זאת השמיט הרמב"ם "רע" ולא כתב אלא "שם", מאחר וסבירא ליה שזו גופא פרשנות מסקנת הגמרא: "הא דדש ביה בשמיה". היינו, השם עצמו – הינו שם רע, ואולם בעינינו, מרוב שגירותו בלשון הבריות כלפיו, "כבר אין נראה בעינינו שם רע". נמצא נוסח הגמרא איתן, ומסקנת הרמב"ם איתנה גם כן: מבחינה אובייקטיבית – "שם רע", אם כי מבחינה סובייקטיבית – "דש ביה" – "שם", והוא גופא האיסור. בכך מיושבת, כמובן, כהלכה הקושיא השישית הנ"ל. אם תהינו לעיל לפשר איזכורו של הרמב"ם "המכנה שם לחבירו" בעוד שבגמרא נקבו דוקא ב"מכנה שם רע לחבירו", הרי עתה מתברר שהיא היא. נכון שכך גרסה הגמרא תחילה, ברם הרמב"ם – על המסקנה הוא מתבסס, כנאה וכיאה למי שבא להורות הלכה לדורות. ומאחר ולמסקנה אמרו כן אף על

שם, וסדה תלונת ספר "תשובה מאחכה" על הל' תשובה עמ' רלאן.

24. טור חו"מ סי' רכח: ויזהר אדם מלבנות שם לחבירו וכו', ולא נקט "שם רע". אמנם, כאמור לעיל הערה 17, הב"י והב"ח, המחייחים לדבריו, גורסים "שם רע", וכנראה כך היה מצוי בספריהם.

25. בית הבחירה, בכא מציעא שם: "לעולם לא יזכיר את חבירו בכינויו ואפילו לא היה חבירו קפיד בכך, וכל העושה דברים אלו הוראה עליו שהוא מיורדי גיהנם שאין להם חלק לעולם הבא וכו'". בלשונו לא הזכיר המאירי לא "שם רע", אף לא "שם" כלל, אלא רק ביטוי סתמי: "לעולם לא יזכיר את חבירו בכינויו" – משל היתה גירסת הש"ס לנגד עינינו בנוסח זה: המכנה את חבירו, דל "שם" ומכ"ש "שם רע" מהכא.

26. הרה"ג ר' יוסף קאפח שליט"א, משנה תורה, הל' תשובה שם.

27. שהרי דבריו, כביאור ולא כציטוט הם נאמרים, וכביאור דאי יכולים הם להיות מוטבים על נוסח הגירסא השניה. תוך שילוב "שם" סתמי עם "דש ביה", וכיולחלן לגבי הרמב"ם.

מאן "דדש ביה בשמיה", המכונה בלשון הכסף משנה – "שם", כתואם את הבחינה הסובייקטיבית, הרי נקיטתו זאת של הרמב"ם מבוארת כפתור ופרח.

אף בקושיא החמישית מטפל הכסף משנה שם, והוא משיב עליה כך: "לדעת רבינו היינו קורא לחבירו בכינויו היינו מכנה שם לחבירו" מבחינת האיסור והחומרה, "כיון דאמרי דאפילו דש ביה בשמיה, א"כ אינו המכנה הראשון", ואף שהוא לא "המכנה" אלא "הקורא" אסור, למסקנה, ומכ"ש "המכנה"; מה גם ש"אפשר שמשמעות מכנה (מבחינה לשונית) היינו המכנה הראשון"²⁸.

מכאן שיש פשר לפיצול: מבחינה עניינית – המכנה הוא "ממציא" הכינוי ומחילו הראשון, ואילו "הקורא" הוא הבא אחריו, המשתמש באותו כינוי. אף שאלת מקורו מחד והשמטתו מאידך מבוארת, לפי שזהו ההכרל בין ההו"א ובין המסקנה – "דש ביה", אשר פועל-יוצא ממנה מהווה ריבוי והכללתו של קורא שני.

אעפ"כ לא נחה דעתו של הכסף משנה בביאור זה לקושיא החמישית, ונותר לגביה ב"צ"ע", מה גם שאת הקושיא השלישית [מנין לו לרמב"ם שאין להם חלק לעוה"ב] הציב בלא מענה – "לא ידעתי מקום שבו אמרו שאין להם" חלק לעוה"ב".

תוצאת דיונו של הכסף משנה מלמדת איפוא על התיחסות לשלוש מן הקושיות הנ"ל [שלישית, חמישית ושישית], תוך פתרונה המלא של השישית, פתרונה החלקי של החמישית והצבת תמיהה בנוגע לשלישית. ברם, אם נשים פנינו אל מלוא שש התמיהות הנ"ל, ונבחן ביאורו ודיונו לאור מכלולן, נזוכה בפליאה רבתי.

עובדת אי-ציונו של הכסף משנה את דברי הרמב"ם בהל' דעות, הרי זה מצריך עיון גדול: הן מצד ההעלמה עצמה, הן מצד הערת אי

28. ע"ע בספר התשובה, הל' תשובה שם, "בארי בשרה" הערות 86-85; ובמהדורת הרב קאפח שם.
29. "להם" – לשון רבים, מאחר ותמיהתו מוסבת לא רק על המכנה אלא גם על המתכבד בקלון חבירו, ועל תרומתו תמה הכסף משנה: "לא ידעתי מקום שבו יאמרו שאין להם חלק לעוה"ב". "המכנה" – ידון להלן; כרם בנוגע למתכבד בקלון חבירו, לא מצא הכסף משנה מקור אלא במגילה (כח): "שאמר רבי נתנאי בן הקנה אחד מהדברים שבשבילם האריך ימים בעבורם הוא שלא נתכבד בקלון חבירו". אך מאחר וברור שאין דין "אריכות ימים" כרין "חלק לעוה"ב" מובן שיש דוחק ב"מקור" זה, ועדיין לא ברור כדבעי מקורו של הרמב"ם. אלא שיש מן האחרונים (תירושי מים חיים) – לפר"ח, וכן בספר "קובץ מהנהגה" מהר"י פיקי לפירוש המשניות) אשר ציינו שני מקורות ברורים ומפורשים – ירושלמי (חגיגה פ"ב) ומדרש (בראשית רבה א, ה): "א"ר יוסי בן חנינה המתכבד בקלון חבירו אין לו חלק לעוה"ב". בעקיפין יש בכך כדי להוסיף את טענת-התשובה לקושיא השלישית הנ"ל: שמא רמב"ם כתב זאת בלא מקור מפורש, או כפרשנות ודיוק בלשון הגמרא בבבא מציעא, או גמרא אחרת (מגילה; תענית) – מה שהיה אולי נוח להיאמר לדיוו של הכסף משנה הנ"ל, כרם מופרך עתה, אחר שהוברר מקורו המפורש והברור של הרמב"ם לצד א' (המתכבד בקלון חבירו) והוא הדין – כך ראוי – לצד ב' (הקורא והמכנה לחבירו).

התאמה בין הל' תשובה להל' דעות, והן מצד שזו עצמה תהווה הערה על ביאורו היסודי. לפי שביאורו של הכסף משנה לקושיא השישית נוח הוא, כאמור לעיל – כפתור ופרת, רק אם מתייחסים לנאמר בהל' תשובה בלבד. ברם, מה בנוגע להל' דעות, שם פסק הרמב"ם במפורש "שם שהוא בוש ממנו"; והרי זה ודאי לא מתיישב עם "הבחינה הסובייקטיבית" הנ"ל!³⁰ מכאן שביאורו של הכסף משנה אינו נותן מענה לא לקושיא הראשונה (פרשנות "דש ביה", לאור הל' דעות); לא לקושיא השניה (הכללת "המכנה" עם "המלבין"); לא לקושיא השלישית (חלק לעוה"ב – אשר הכסף משנה עצמו מציין להשאתה בתנמיה); ולא לקושיא הרביעית (הסתירה מהל' דעות להל' תשובה, אליה כלל לא התייחס הכסף משנה); ובאשר לחמישית ולשישית – תלויות ועומדות הן, כאמור לעיל.

4. ביאור עבודת המלך

מחוייבת, אם כן, בדיקת אפשרות הגירסת השניה: המכנה שם לחבירו. כאמור, זו היא דרכו – התמציתית – של עבודת המלך³¹ (הל' תשובה, שם), תוך שהוא מצרף לה פרשנות "דש ביה" ככסף משנה הנ"ל, וכתוצאה מכך: המכנה – הוא מוליד הכינוי, ומכללו של "דש" למדנו על הקורא השני; "זהו ברור" [דלא כ"צ"ע" של הכסף משנה].

אף כאן, הקושיא השישית בטילה מאליה, לפי שהרמב"ם אכן ציטט את הגמרא כלשונה וכצורתה: המכנה שם לחבירו; ואף בנוגע לקושיא החמישית – אין זה אלא פועל-יוצא ממשקנת הגמרא, "דש בשמידה". אעפ"כ, אי הגדרתו של הרמב"ם בהל' תשובה את ה"שם" כשם שהוא בוש ממנו, כמבואר בהל' דעות, עדיין אומרת דרשני. התאמת שם זה שהוא בוש ממנו עם "דש ביה" מחייבת ביאור; וכן גם הכללת "המכנה" עם "המלבין", מקור לשלילת החלק לעוה"ב וסתירת ההלכות, כל אלה עדיין לא באו על פתרונם.

5. ביאור שיטת הרמב"ם

נראה איפוא לבסס את תשתית שיטת הרמב"ם על גירסת הגמרא: המכנה שם לחבירו, אשר אין נוח ממנה, ועם זאת להרחיק לכת ביסוד הדברים. דומה כי הכרחי לחלק לרמב"ם בין כינוי מביש ומעליב ובין כינוי סתמי, ולא הרי הראשון כהרי השני. הראשון – כלול הוא בהרחבת גידרו של המלבין פני חבירו ברבים, הא ראייה שאיזיל סומקא ואתי חיורא,³²

30. ואין לך רוחק גדול מן הטענה ש"שם" שהוא בוש ממנו אין הכוונה להגדרת מצב האדם, אלא להגדרת השם: שם שהוא מחסוג שמתכיישים בו, אם כי הוא עצמו אינו בוש בו – מה שרוחק מאוד, כמובן, מדרך הרמב"ם בהל' דעות, שם.

31. ראה גם בהערות לפסקי ריא"ז, בבא מציעא פ"ד היו ס"ז.

כמאמר הגמרא. אם קורא הוא לו בשם שהוא בוש ממנו, ולו יהא זה מן הבחינה הסובייקטיבית, הרי אף אם איננו "מלבין" גמור מן הבחינה הסובייקטיבית, "צריך אדם להזהר בכך" שהרי השני נכלם בכך, והרי זה מעין "אביזרייהו" של "המלבין".

השני לעומת זאת, כינוי "סתמי", אשר הן מן הצד האובייקטיבי אינו משפיל ומכלים והן מן הצד הסובייקטיבי – "דש ביה", אעפ"כ "אמרו חכמים שהרגיל בהן אין לו חלק לעולם הבא". דוק בלשון הזהב של הרמב"ם! "הרגיל בהן". מידה מגונה היא לנפשו ולמידותיו של האומר, והרגל זה, שמגונה הוא, "כדי הן להתרחק מהן ולהזהר בהן".

אם הראשון – כלפי הנפגע הוא מכוון, הרי השני – כלפי האומר הוא מכוון. גם אם הזולת אינו נפגע, וגם אם האמירה מצד עצמה לא ראוי היה לה שתפגע (שם "סתמי"), אעפ"כ הרגלם של מעשים – מגונה הוא.

עתה צא ואמור: כלפי הראשון דיבר הרמב"ם בהל' דעות, והכליל שם מפורשות את "המכנה" בהמשכו של "המלבין", כפי שמדויק היטב בלשונו: "מכאן שאסור לאדם להכלים את ישראל וכל שכן ברבים וכו' כר אמרו חכמים המלבין את פני חבירו ברבים אין לו חלק לעולם הבא". עד כאן דינו המוגדר והברור של המלבין פני חבירו ברבים. "לפיכך" – כותב הרמב"ם, היינו: בהמשך לכך וכתוצאה מכך – "צריך אדם להזהר שלא לבייש את חבירו ברבים וכו' ולא יקרא לו בשם שהוא בוש ממנו", שמאחד והוא בוש בשם זה, הרי עובדה היא שהולבנו פניו, ומה לך שתצטרך על "איכות" השם – הן הלה נפגע! וכל זה, מכלל "המלבין" במובנו הרחב. ברם, מכלל הלכות דעות לא ידענו מאומה על ענינו של המכנה שם "סתמי" לחבירו, והלה דש בו ולא מקפיד, והרי בכך אין כלל "מלבין"! על הנוהג כך אמר הרמב"ם בהל' תשובה שגם אם מעיקרו אינו כה חמור, אך "הרגיל בהן אין לו חלק לעוה"ב וכדי הן להתרחק מהן ולהזהר בהן – ואלו הן, המכנה שם לחבירו והקורא לחבירו בכינויו"³². הן "המציא" והן "הקורא", תרווייהו – הרגל מגונה רכשו.

אם כנים אנחנו בחלוקה עקרונית ומהותית זו, אזי סרה מאליה כל סתירת אי התאמה שבין הל' דעות ובין הל' תשובה. הן שתי סוגיות נפרדות הן:

הלכות דעות – אביזרייהו דהלבנת פנים, הלכות תשובה – הרגל מגונה.

הלכות דעות – שם שהוא בוש ממנו. הלכות תשובה – עצם כינוי השם.

לכן שלוש מן השאלות: הראשונה, הרביעית והשישית, בטילות מאליהן.

³² נכון הוא שמופיעים שם גם "המלבין פני חבירו ברבים המתבדד בקלון חבירו וכו' האסור" אף בפעם אחת – אך בלאו הכי עליך לומר שרמב"ם מרקק על ההימנעות הכוללת מכל קריבה לכך, ולא אליהם עצמם; הא ראייה שפתח ואמר: "כדי הן להתרחק מהן ולהזהר בהן" – "כדי"? אלא שהרגשה העיקרי של הלכה מדריכה זו, על ההרחקה סחור סחור היא מוסבת.

הרביעית – הסתירה – בטילה מתוך החלוקה הנ"ל. הראשונה – משמעות "דש ביה" – יכולה להשתלב בפרשנות רש"י, שהורגל ואין פניו מתלבנות, לפי שזו סוגיית הל' תשובה, ולא כסוגיית הל' דעות; והשישית – המכנה שם רע – הרי גם כן בטילה לאור הגירסא הנ"ל.

בהמשך לכך תיבטל גם הקושיא השנייה: הכללתו של הרמב"ם את "המכנה" בכלל "המלביץ", בעוד שבגמרא הקפידו על הפרדתם (למנין שלושה); ואף זו אינה קשה כלל, לאור הביאור הנ"ל. הן הל' דעות אינן מכלל סוגיית הגמרא בבבא מציעא, ושם אכן מגדירי "מלביץ" אתה בא, וכלול "המכנה" ב"מלביץ". לא כן בהל' תשובה, שם הופרדו (ואף הוקדם "מכנה" ל"מלביץ")! כתפישת הגמרא בבבא מציעא, לפי שלא מדין "מלביץ" אתה דן אלא "מכנה" בהרגל רע.

באשר לחמישית, אין מניעה מאימוץ דרך פתרונו המשותף של הכסף משנה ושל עבודת המלך הנ"ל: מכלל "דש ביה" יכול אתה להסיק על "הקורא", שהרי אם בהרגל עסקינן, ודאי אינו שב וממציא שם חדש שוב ושוב – שהרי "דש ביה", באותו שם! על כרחך בהרגל החזרה והשינון הוא דקפדינן, ומכאן שגם "הקורא" מגונה³³.

ישובו איפוא באר היטב חמש מתוך שש הקושיות הנ"ל, ולא נותרה לדיון ולמענה אלא השלישית: מקור הרמב"ם לשלילת חלק עוה"ב מהקורא ומכנה, בעוד שבגמרא לא נאמר אלא שהינם מן היורדים לגיהנם ואין עולים.

6. דקדוק רמיזת לשון הרמב"ם

נראה כי אף פתרונו של זו טמון ומרומז בלשונו הזהב של הרמב"ם בהל' תשובה. דומה כי גם אם הרמב"ם מסכים דרך כלל כי אין הכרח לפרש "יורדין לגיהנם ואין עוליין" כשזה וזהה ל"אין לו חלק לעוה"ב" – כאמור (ואף מוכח) לעיל, עם זאת סבור הרמב"ם שהדבר עשוי להיות שוה וזהה במידה ויובח שכן הוא. דהיינו – ביטוי זה "פתוח" הוא, ועשוי להתפרש לכאן או לכאן³⁴, ולכך בסתמא יונח כמות-שהוא, ונצרכת ראייה כדי להפקיעו ולהסיבו לשלילת חלקו לעוה"ב.

33. ניתן כמובן להוסיף ולהסתמך במקור על גירסת הערוך (ערך חנוך) בסוגיא רתענית (כ ע"ב) – ולהלן: "זניכתי – שלא כינתי לו שם, חניכתי – אפילו שם שכיני אחרים לא קראתי, וזרי זה במדוייק ככפילוית קורא ומכנה, ובלבד שהרמב"ם גרס גם הוא כגירסתו – הבלבדית – של הערוך.

34. ראייה לדבר: סגנון המאירי בסוגיא בבבא מציעא – "וכל העושה דברים אלו הוראה עליו שהוא מיורדי גיהנם שאין להם חלק לעולם הבא". כרוצה לומר, עצם הביטוי "יורדי גיהנם" אינו מכריח את שלילת החלק לעוה"ב. יש "יורדי גיהנם" אשר יש להם חלק לעוה"ב ויש שאין להם – ואלה השלושה הרי הם יורדי גיהנם שאין להם חלק לעוה"ב. כך המאירי, וכך הרמב"ם, המוכיח דבר זה, כדלהלן. (עוד ראה להלן הערת 45, לגבי הרא"ש).

בגדון דגן אכן מצויה ראייה מוצקה המכריחה ברורות לפרשנות "יורדין לגיהנם וכו'" המצוי בבבא מציעא – במשמעות: שלילת חלק לעוה"ב. וכל זאת על שום מה?

שנינו במסכת אבות, פרק ג':

ר' אלעזר המודעי אומר – המחלל את הקדשים והמבזה את המועדות והמלבין פני חבירו ברבים וכו', אף על פי שיש בידו תורה ומעשים טובים אין לו חלק לעולם הבא.

ובדיוק שלושה אלה שנימנו במשנה, שבו ונימנו ע"י הרמב"ם באותה הלכה בהל' תשובה הנדונה אצלנו: "המלבין פני חבירו ברבים – והמבזה את המועדות והמחלל את הקדשים", ועל כולם אמר הרמב"ם, כלשון המשנה: אין להם חלק לעוה"ב.

מוכח אפוא שהסיק הרמב"ם את המשנה להלכה, ופריטיה מצויים גם אצלו באותה חומרת ענישה – כולל: המלבין פני חבירו ברבים אשר אין לו חלק לעוה"ב. והרי על המלבין עצמו אמרה הגמרא בסוגי' דבבא מציעא שהוא מן היורדין לגיהנם ואינם עולים, ואילו במשנה דאבות – ולהלכה ברמב"ם – הרי הוא מכלל אלה שאין להם חלק לעוה"ב! על כרחך, הכריע הרמב"ם כי משמעות הירידה לגיהנם בסוגי' דבבא מציעא זהה וחופפת היא עם שלילת החלק לעוה"ב; ומה שמוכח לגבי המלבין, ודאי מוכח גם לגבי המצורפים אליו בחדא מתתא, כולל גם המכנה שם לחבירו³⁵.

הוא שאמרנו, לשונו הוזהב של הרמב"ם בהל' תשובה, המקביל בפירוטו לפירוט המשנה דאבות, רומז ברורות לפתרון הקושיא השלישית ולמקורו של הרמב"ם לשלילת חלקו לעוה"ב של המכנה שם לחבירו. יושבו אם כן כל שש התמיהות תוך הבהרת פיצולו של הרמב"ם בין המבייש חבירו ובין הרגל השימוש בכינויים. דין הראשון – כמלבין, המובא בהל' דעות, ודין השני – כמכנה, המובא בהל' תשובה. להלכה למדים אנו כי לא רק המלבין – המבייש את חבירו – אלא גם המכנהו בשם שמבחינה אובייקטיבית אינו רע, והלה גם "דש בו", מעשה מגונה ושליילי הוא, עד כדי כך שהמורגל בכך והפך אצלו מעשה זה לתדירי ושגרתו, אין לו חלק לעוה"ב!

7. פתרון הרמב"ם לתמיהת ראשונים

דומה כי בהליכתנו בדרך זו בבניית תשתיתה של שיטת הרמב"ם, נוסיף ונביא לפתרונה של תמיהה-רבתי עימה התמודדו, בדרכם, רבים מן הראשונים, ולהרמב"ם – לאמור לעיל – פתורה היא על-נקלה.

35. באשר לרבינו יונה, בשערי תשובה – הגיל הערה 15 – עשוי הוא לחלוק, אך אין בכך הכרח, וכלכך שהצומצם התייחסותו בכינוי לאופי שונה מן המלבין, עיי"ש.

אותה תמיהה־רבת, מהי?

מחר גיטא, בסוגיא דבבא מציעא הנ"ל החמירו מאוד בעונשו של המכנה שם לחבירו, עד שאמרו עליו כי הוא מכלל אותם שיורדין לגיהנם ואינם עולין. אך מאידך גיטא, בשתי סוגיות בש"ס שנו בשיבוחם של חכמים וציינו אותם בייחוד בכך שלא נהגו בשלילה שזו. בזכות אותה הנהגה ייחודית לטובה, זכו לאריכות ימים ושנים.

כך במגילה (כו ע"ב): "שאלו תלמידיו את רבי זכאי במה הארכת ימים? אמר להם... ולא כינתי שם לחברי וכו'". כך גם בתענית (כ ע"ב): "שאלו תלמידיו את ר' זירא, ואמרי לה לרב אדא בר אהבה: במה הארכתה ימים? אמר להם... ולא קראתי לחברי בהכינתו, ואמרי לה בחניכתו".

סוגיות אלה, השתיים, קשות הן ביותר לאור סוגיית הש"ס בבבא מציעא. אם כינוי השם הינו כה חמור, הא ראייה – הענישה, אזי כיצד יכולים היו אותם חכמים לומר שזכו לשכר אריכות ימים משום הימנעות מכך – והרי אם חלילה היו נוהגים כך היו נענשים בחומרה יתירה, ודי להם שלא נענשו, אך לזכות יתירה אין כל מקום!

ובאמת כבר נתקשו בדבר ראשונים ואחרונים על־אתר, ויישבה באופנים שונים, כאשר הצד השווה לרובם: הגדרת אופי הכינוי האמור בסוגיא דבבא מציעא וחומרתו באופן שונה וברמת חומרה שונה מן הכינוי המוזכר במגילה ובתענית, וכפי שיבוא להלן.

ברם לרמב"ם, דל כל שמץ קושיא, ולו גם הערה, מהכא. הן זהו בדיוק הדבר בו השתבחו אותם חכמים. לא זו בלבד שח"ו לא הלבינו ולא הכלימו פני חברם – ועל כך די שלא ייענשו ואין לראות בכך הבעת שבח יתירה – אלא אף זו: גם מה שמעיקר הדין אין בו איסור, ועד שלא "הורגל בו" האדם אינו נענש עליו, אף בזה הקפידו כל ימיהם. היינו, גם כינוי "סתמי" אשר אובייקטיבית וסובייקטיבית אין בו כדי לבייש, וכאמור – הקורא או המכנה בו חדי־פעמית אינו נענש, גם בזה הקפידו הקפדה יתירה. חכמים אלה לא קראו לחברם אלא בשם, ובשם בלבד, ולא השתמשו בשום כינוי מכל סוג שהוא, ולכך זכו בדין למה שזכו.

8. סיכום שיטת הרמב"ם

מסקנת הדברים מעלה איפוא לרמב"ם שלושה מישורי התייחסות בענין כינויי שמות:

א. חמור עד מאוד חלקו של המכנה חבירו בשם שהוא בוש בו, והרי זה בכלל המלבין פני חבירו ברבים. [לענין זה דומה שאין להבחין בסוג

השם, ואף אם מצד עצמו אין מדובר בשם "פוגע", כל שחבירו בוש בו – עובדה היא שהלבינו].

ב. זה שהרגיל עצמו לקרוא לחבירו בכינוי, ולו יהא זה כינוי "סתמי", אף זה הרגל מגונה הוא, והנודג כך בקביעות אין לו חלק לעוה"ב. אמנם, באופן חד-פעמי אין האדם נענש על כך, כל עוד מדובר בכינוי "סתמי" אשר חבירו אינו בוש בו.

ג. זכות יתירה היא לאדם המקפיד שלא לקרוא חבירו בכינוי כלל, אף לא כינוי "סתמי" וגם לא באופן חד-פעמי; ומגדולי החכמים שהקפידו ונמנעו מכך זכו לאריכות ימים.

זהו סיכומה של הלכה לשיטת הרמב"ם, ועתה נפן לסיכום תמציתי של שיטות נוספות.

ד. שיטות הראשונים

1. שיטת רש"י

אין בידו – כמעט – אלא רק התייחסותו של רש"י לסוגיית הגמרא בבבא מציעא, ולפרשנותו את "דש ביה" באופן זה: "כבר הורגל בכך שמכנים אותו כן, ואין פניו מתלבנות, ומכל מקום זה להכלימו מתכוין".

שילוב דברים אלה במהלך מסקנת הגמרא שם מעלה, שאם מלבין פניו בכינוי – אין לו חלק לעוה"ב. ואף אם אינו מלבין פניו, מאחר והלה הורגל בכך, אך מדובר בכינוי פוגע והלה אכן התכוין להכלימו³⁶, אף זה יורד לגיהנם וכו'.

מכלל נוכח להסיק, שבמידה ואין מדובר בכינוי פוגע, או אף אם מדובר בכינוי פוגע אך הלה לא התכוון להכלימו, אין לכך אותה חומרה³⁷. כך אכן הסיק, בדעת רש"י, הכסף משנה (הל' תשובה, שם), וסיים וחתם הכסף משנה בהקשר זה: "ובוחן לבבות הוא ידע!"

עפ"י ניתן ליישב, אליבא דרש"י, את הסוגיא הנ"ל במגילה ובתענית. אותו שבח-חכמים נאמר כלפי מקרים שכאלה: הכינוי אינו פוגע, או שהוא פוגע והלה לא התכוון לכך – ובכך אין נענשים, ומכל מקום אותם חכמים אשר הקפידו, נזהרו ונמנעו מכך, זכו לאריכות ימים משום הנהגת

³⁶ עיי"ש במהרש"א, המעיר על רש"י: "דחוק קצת שיהא זה נענש כיכ על כוונתו, כיון שאין חבירו נכלם; ומשום כך נטה מהרש"א לראותו כמוציא שם רע, עיי"ש. (תעין בספר תשובה מאהבה על הל' תשובה להרמב"ם, עמ' רכח תנ"י רל; ובספר ברית יעקב – סופר – עמ' קפ, לאבחנת בני ארץ ישראל מבני בכל בענין זה).

³⁷ וראה ספר התשובה, פ"ג הי"ד, בארי השדה הערה 85.

חסידות זו³⁸.

- סיכומו של דבר מעלה איפוא, לדידו של רש"י, כך:
- א. המלבין בכינוי — הרי הוא מכלל היורדין לגיהנם וכו'.
 - ב. המכנה חבירו בשם מבייש בכוונה להלבינו, אף הוא מכלל היורדין וכו' גם אם חבירו אינו נכלם.
 - ג. כינוי "סתמי" שאינו פוגע, או כינוי מביש שלא בכוונה להלבין, אינם כלולים בחומרה זו; ומ"מ מידת חכמים להישמר מכך.

2. שיטת תוספות

נכון הוא שבסוגיית הגמרא בבבא מציעא לא אמרו תוספות ולא כלום, אך עם זאת מצינו להם התייחסויות לסוגיית הגמרא דמגילה ודתענית הנ"ל.

במגילה (ד"ה ולא כניתו) הבהירו שרבי זכאי נמנע "אפילו מכינוי דלא הוי גנאי", והוסיפו ואמרו בהתייחס לסוגיין: "והא דאמרין (בבא מציעא דף נח ע"ב) דהמכנה שם לחבירו אין לו חלק לעולם הבא, היינו בכינוי של פגם משפחה"³⁹.

הזה אומרו: פגם משפחה — מכלל היורדין לגיהנם וכו' ואפילו אם "דש ביה" כמבואר בסוגיא.

כינוי "סתמי" — שרי, ומעלת חכמים להימנע מכך.

לעומת זאת בתענית (ד"ה בהכיתו) לא התייחסו תוספות לסוגיית הגמרא בבבא מציעא, אלא רק לאמור באותה סוגיא עצמה. ביארו שם תוספות משמעות "בהכיתו" ו"בחניכתו":

"בהכיתו — פירוש בכינוי שמכנין אותו בני אדם לגנאי.

בחניכתו — פירוש כינוי שם משפחתו, שם לזוי כמו שם חניכת אבות (גיטין פה ע"א) עד עשרה דורות, כגון ר' אברהם אבן עזרא שכל בני משפחתו היו נקראים כך, ודוקא לגנאי אבל לשבח מותר".

38. שו"ר שכי"כ בספר ברית יעקב — סופר — עמ' קפ; וע"ע בשו"ת יביע אומר ח"א יו"ד ט"ס יח, אות יג. אכן יש להעיר שאם כך הדבר, אזי תוספות וחר"ש אשר לא יישבו באופן זה, כנראה חלוקים וטוברים לאסור אף כך!

ועיין בדברי ר"ת אשר שלל (בתוספות שבת קנ ע"א ד"ה ורבי) מכל וכל את שיוך הכינוי "קרח" כלפי ר"ע, הגם שודאי לא היתה שם כוונת פגיעה ונגאי, חלילה. משמע, קיים איסור מוחלט, גם כאשר הלה אינו מכון לכך. אם כי יתכן ומאחר ובהכמים עסקינו, סבר ר"ת שהם ודאי נהגו הידור וסלטול בעצמם ונמנעו אף מן המותר לפי שורת הדין. (וראה שם הבחנת ר"ת בין "בדיחותא בעלמא" — זמנית ובין קריאה קבועה ומורגלת; קרוב לרמב"ם הנ"ל). וראה להלן: בירור שיטת תוספות.

39. לכאורה, יכולים היו תוספות ליישב תמיהתם בפשיטות, תוך עריכת חלוקה בין האיסור החמור — כלפי "יראי השם" — שאתך בתורה ובמצוות, ובין ההנהגה בחסידות יתירה — כלפי כל אדם! מוכח איפוא מתוספות, אשר לא בחרו ביישוב קל ומרווח זה, שגם הם טוברים, כרמב"ם, רבנו יונה, הרא"ש ועוד — לעיל — שהכל בכלל האיסור, ולכך חילוק זה אינו שייך, והנכרח לתירוצם.

דבריהם אלה של התוספות, בתענית, מתמיהים כמוכן, לאור האמור בבבא מציעא אודות החומרה היתירה שבכיניי גנאי, ולפלא הוא השכר הגדול הניתן לנמנע מעבירה כה חמורה, הגם שודאי די בכך שלא ייענש! וכבר עמד על כך מהרש"א על-אתר, וכתב דרך "משום דרובא בעלמא נכשלים באלו דברים התפאר הוא בהם שלא נכשל בהם". הוה אומר – נכון שחומרתם גדולה, אך נכונה לא פחות העובדה שרבים נכשלים בהם, ולכך התפארו אותם שלא נכשלו.

אם כך הדבר, אזי שונה ההתפארות בתענית מן ההתפארות במגילה. זו שבתענית כלפי אי-עשיית העבירה היא מכוונת – על ההימנעות מכשלוך הקריאה בפגם משפחה או בכיניי גנאי, זכה לאריכות ימים. זו שבמגילה לעומת זאת, כלפי ההימנעות מדבר היתר היא מכוונת – הימנעות מקריאה בכיניי שאינו גנאי.

אלא שכמוכן פלא הדבר, הכיצד זכו שניהם לאותו שכר, בעוד שהנהגותיהם שונות בתכלית – הלה נהג לפנים משורת הדין, והלה רק נמנע מכשלוך בעבירה, וכי כך נותנת שורת הדין שיהא שכרם שוה!? אך כד אתינן לעיל לביורר הנ"ל בדעת רש"י, עשויה להיפתר תמיהה זו אף לדידם של תוספות. הלוא אין ספק ששבחם של חכמים לא נאמר – חלילה – כלפי מצב בו קיימת כוונה להכלים את חבירו, ועל כרחק ההימנעות היתה כוללת, אף למצב בו יכונה שלא בכוונת הלבנה. מעתה י"ל שזוהו שבחם: גם כיניי גנאי שלא בכוונת הלבנה לא אמר, והגם שמבואר לעיל – בדעת רש"י – שזה אינו בכלל החומרה היתירה, אעפ"כ נמנע מכך לגמרי, וזכה לאריכות ימים.

יישובה של תמיהה זו גורר בעקבותיו אף את יישובה של קושיית מהרש"א, הנ"ל, אשר גם בנוגע אליה מבוארת ההפרדה בין השבח שבתענית לחומרה שבבבא מציעא. החומרה – דוקא בכוונת הכלמה, ואילו השבח – הימנעות מוחלטת, אף בלא כוונה שכזו.

לפי זה לא רחוקה היא מסקנת שיטת תוספות ממסקנת שיטת רש"י, לפי שבטופו של דבר גם הם מאמצים את ענין הכוונה כנדבך משמעותי בקביעת החומרה. אלא שהוספנו ושמענו מהם על איזכור "פגם משפחה" וכן על שימוש ב"שם לווי", אשר עלולים להיאמר לגנאי ואז כלולים הם בחומרה היתירה. אכן דומה שלכך יסכים גם רש"י, הכותב (בתענית, שם): "הכינתו – שמכנים לו בני אדם כגון שם לווי. חניכתו – כמו חניכת אבות". גם אם חלוקים הם רש"י ותוספות בביאור המילים⁴⁰, לעניננו שמענו על

40. עוד ראה ערוך, ערך חניכה: "שם לווי וכינוי" (וראה ערוך השלם שם, שהביטוי חניכה, כשלעצמו, עשוי להתפרש גם באופן חיובי ולשבח, ולא רק לגנאי ולשלילה). וראה גם בערך חנק, שם גרס באופן שונה בנוסחת הגמרא ובביאורה: "ולא קראתי לחבירי בחניכתי ואמרי לה בחניכתי. פירוש חניכתי שלא כינתו לו שם, ולא בחניכתי ואפילו שם שכיני אחרים לא קראתי"; והרי זה מעין האמור לעיל בהבחנת "קרא" – "מכנה".

שמות לווי ושמות משפחה העלולים להיאמר לגנאי, ואז כלולים הם בחומרה היתירה.

3. שיטת הרא"ש

לבד מהבאתו של הרא"ש, בפסיקתו על-אתר, את סוגיית הגמרא בבבא מציעא (עיי"ש), עוד התייחס לכך הרא"ש בשני מקומות. בתוספות הרא"ש לסוגיא דמגילה הנ"ל הוסיף הרא"ש תירוץ לתמיהתם של תוספות: "אי נמי י"ל דלא רצה לומר אפילו בן פלוני דבר אלי, כמו שאומרים העולם, אלא קוראו בשמו".

בכך הביע הרא"ש סוג כינוי נוסף: "בן פלוני", וסבר שזהו מן הכינויים שאינם כלולים לחומרה בסוגי דבבא מציעא, ואעפ"כ ההימנעות מאמירתו מזכה באריכות ימים.

[וזכה וכיוון לכך היעב"ץ, מודעתו, ואף הוא כתב באותה סוגיא אותם דברים: "מראה שאינו מחשיבו לקרותו בשמו. כמ"ש במדרש, שהיה דוד מתרעם על שקראו אותו בן ישי כאילו א"ל שם"י].

ובאמת כבר מצינו מקורות מגוונים⁴¹ המבליטים היבט שלילי זה שמצוי בקריאת האדם ע"ש אביו ולא בשמו-הוא, אם כי אין בדבר איסור מוחלט. זו היתה אם כן ההקפדה: קריאת חבירו דוקא בשמו האישי. מכאן שלא רק שם לוואי ושם משפחה עלולים לפגוע (תוספות, וכן הרא"ש בתי' ראשון) אלא גם בקריאת אדם ע"ש אביו ["בן ישי"] עלולה להשתרבב נימה שלילית.

גם אם בכך בלבד אין כדי ללמד הרבה בשורשם של דברים, אעפ"כ תצויין כאן התייחסות משמעותית – וכפולה – של הרא"ש לנרון דגן, בספר המיוחס לו: אורחות חיים⁴².

נאמר שם כך –

אות ט: "שלא יכנה שם לחבירו, שלא יקראנו בכינוי שכינהו אחרים, אם

41. הגהות וחיידושים מהיעב"ץ, מגילה כז ע"ב. אלא שיעב"ץ תמה שם: "צ"ע שמצינו כ"פ בתלמוד שלא הקפידו על כך, כמו שאמר בן עזאי חוץ מן הקרח הזה (בכורות נח ע"א) וכן בן זכאי, בן בתירא, דכוותיהו טובאי". וראה להלן הערה 60.

42. ראה במדבר רבה פ"ח, יז ושנור טוב פ"ד, ה: עד כמה כבודי לכלימה, קורין אותו בן ישי ולית לי שם. סנהדרין פב ע"א: תפס זמרי את כובי בבלוריתה והביאה אצל משה. אמר לו בן עמרם זו אסורה או מותרת. סוטה לה ע"א: יהס כלב, אמר וכי זו בלבד עשה לנו בן עמרם, סברי בגנותיה משתעי, אישתיקו. שמות רבה פ"ב, ג: אלו ליצני ישראל וכי על ידיו של בן עמרם. וראה רמב"ן, בראשית מג, מד. בספרו 'לחקר שמות וכינויים בתלמוד', עמ' י"א (הערה יד) הוסיף וביאר בכך הר"ר מרגליות באופן מופתי את הפסוקים בשמואל א ב, כ"ד, עיי"ש; וע"ע בתענית ג ע"א: זמנין דקרי ליה בשמיה זמנין דקרי ליה בשמיה דאבא, הא מקמי דלסמכוהו והא לבתר דליסמכוהו.

43. להלן, לפי מהדורת ירושלים תשכ"ב. (וראה 'צפונות' גליון ט-י"א: ספר הנהגת הרא"ש המכונה 'ארחות חיים'; ולעיל הערה 18 והערה 22 ולהלן הערה 46).

לא יהיה נזכר ונכבד בשמו".
 אות קיז: "אל תכנה שם רע" חברך, כי המכנה שם רע לחבירו אין לו חלק לעוה"ב⁴⁴.

מפשיטות לשונו באות ט מוכח כי כל עוד אין מדובר בכינוי חיובי – "נזכר ונכבד בשמו" – יש להימנע מאמירתו". בכך אין, כמוכן, משום סתירה לאמור באות קיז, שם מצויינת הקפדה רק על שם גנאי, לפי ששם מדובר בחומרה היתירה ובענישה (אין לו חלק לעוה"ב) לעומת אות ט המורה הנהגה חיובית כללית.

מכאן שהמסקנה העולה לדידו של הרא"ש, בשילוב המקורות השונים (פסיקתו בש"ס, תוספות הרא"ש ואורחות חיים) היא:
 א. המכנה שם [רע] לחבירו אין לו חלק לעוה"ב (יורד לגיהנם וכו'), וזאת גם אם כבר דש בשמיה.

ב. ראוי לו לאדם שלא יכנה חבירו בשום כינוי, אף כינוי "סתמי", אלא אם כן מדובר בכינוי שבח ומעלה.

ג. הימנעות זו אמורה גם ביחס לקורא אדם ע"ש אביו, וגדולי החכמים אשר נזהרו והקפידו בכך זכו לאריכות ימים.

בהקשר זה ייאמר שהטור (חו"מ סי' רכח) – בן הרא"ש – ציין את ענין הכוונה כגורם בחומרת האיסור [רגיל בכינוי – ומכוון לביישות] ואף המחבר בשולחנו (שם, ס"ה) נקט כן, אם כי שניהם לא פירטו מפורשות את הענישה התמורה אלא רק את האיסור. משמע שאת עיקר האיסור לא ראו אלא רק במשולב עם הכוונה. בהנחה שלא סמכו בכך רק על רש"י הנ"ל – ואף על תוספות, לביאורנו הנ"ל – נראה שסברו כי גם הרא"ש מסכים לכך, ושוב קחוינן עד כמה רב משקלה של הכוונה השלילית⁴⁷.

אכן השמטת "רע" מגירסת הרא"ש בש"ס ומפסיקת הטור עשויה ללמד כי לדעתם – המכנה חבירו בשם "סתמי", הרי זה עובר באיסור

⁴⁴ על הביטויים שם – שם רע הנמסרם ברבריו כבר עמדט לעיל, ראה הערה 18 והערה 22.

⁴⁵ למקור ענישה זו – אין לו חלק לעוה"ב, ראה לעיל בפרשנויות שיטת הרמב"ם.

⁴⁶ כפי שהטיק בהערות 'מקור חיים', אות ט, שם: "דיכינוי שאינו של גנאי ולא של שבח יש להחמיר". ובהערות 'זהשם אורחותיו', אות טו, שם, ציין שמצינו הרבה כינויי שבח בגמרא: כגון רב (גיטין ו ע"א) רבי (אבות פ"ד) אריוך (קדושין לט ע"א) שקור (כתובות מג ע"ב) סיני (עירובין ל ע"א) וכיו"ב (וראה בסוף הספר 'עקבי חיים', עמ' ד).

בהיתר כינויי שבח עשוי הרא"ש להסתייע גם בלשון התוספות, תענית הנ"ל, המציינים מפורשות: "אבל לשבח מותר" (וראה גם בראשית רבה מג, המציין בערוך השלם – ערך הניכה: כינוי חיובי ולשבח). למותר לציין שממילא בטילה מאליה השערת הגירסא שבי"צפונות" (גליון ט עמ' כב) שאינה מוכחת ולא מחוייבת, בעד שכאן צויין לכך מקור.
⁴⁷ וזאת בכל הנוגע לגדרי מכנה שם, אך לא בנוגע לגדרי הלכות פנים – שהרי בזה מה משנה כוונתו, אם פניו של הלה הולכנו! (וראה תשובה מאהבה הנ"ל, עמ' רל, בדעת הרמב"ם והמאירי).

מכנה שם לחבירו, ובלבד שעושה הוא מעשה זה ככוונת הלבנה; והכוונה מכרעת לחומרה גם שם "סתמי".

ה. שימושי אמוראים וראשונים בכינויים

למרות כל האמור, מצינו לא פעם ולא פעמיים בתלמודים ובמדרשים שימוש בכינויים עולבים, לכאורה, והדבר מחייב בירור וביאור, בפרט אחר שהוא נעשה ע"י גדולי התכמים בדרום! יצויינו כדוגמא שלושה כינויים "גופניים" עולבים: שינא (שינו גדולות), בעל החוטם וסמוקא (גינגיז), אשר מצאנום שגורים בלשון חכמים.

1. "שינא"

למעלה מעשרים פעם⁴⁸ כינה שמואל את רב יהודה, או קרא לו, בתואר: "שינא". כינוי תואר זה התפרש בעיקר בשני אופנים – חידוד ותרופות (מלשון: חץ שנון, משלי כה, יח) או "גדול השיניים".

הערוך (ערך: שן) ציין את שני הפירושים⁴⁹ באופן שוה, אך מצינו לרב האי גאון ששלל מכל וכל את הפירוש הראשון ונקט חד-משמעית ובלעדית כשני. שכן כך כתב רב האי גאון⁵⁰:

שינאנא – גם כן שמואל הוא, שאומר הרבה כך לרב יהודה. ופירושו בעל שיניים, כי אמרו שינו של רב יהודה היו גדולות ביותר וכו'. ויש שנושאים עצמן לומר דכוונת שמואל ורבא לא הוו קארו שמי לתלמידיהון כי הני, והאי שינא ששונה הלכות או ששנונין טעמיו וכו' והני מילי בעלמא אינון. שינא ברור בלשוננו אפילו בפי נשים וקטנים, שכל גדול שינוי כך קוראין אותו וכו'.

וכן הביא בשיטה מקובצת (כתובות יד ע"א ד"ה כתב) בשם רב האי גאון בדברים האלה: צידוד חד-משמעי בפרשנות "שינוי גדולות" בלבר⁵¹.

כינוי זה מצד שמואל כלפי רב יהודה, כמובן מפליא ומתמיה ביותר. הן יש בו יותר מקורטוב של כינוי גופני מעליב, וכיצד הותר הדבר – הן לרב האי גאון והן לפירוש השני אליבא דהערוך; ומה גם שהענין לא התמיה כהוא-זה לא את רב האי גאון, אף לא את הערוך, אשר עברו על כך בשתיקה!

48. על פי ארצר לשון התלמוד כך לט, עמ' 1146.

49. וראה ערוך השלם, חלק ה, עמ' 113-112.

50. תשובות הגאונים – הרבבי, סי' תה (עמ' 214); הובאו דכריהם באוצר-הגאונים, ברכות אות רלו (עמ' 85).

51. וראה יד מלאכי, כללי השין, אות תרכה.

2. "בעל החוטם"

ובאמת, בשו"ת "תורה לשמה" (המיוחס לבן-אישי-חי, סי' תכא), סבר לפתור שאלתו שם, אודות "בעל החוטם", מגדון זה של "שינא". לפי שכך הוצבה שם השאלה: "מי שחוטמו גדול, אם מותר לקרואו בעל החוטם, או דילמא חשיב זה גנות והוא בכלל שם רע ואסור וכו'".
וכך השיב:

מצינו בכמה דוכתי למר שמואל דקרי לר"י שינא ויש בזה שני פירושים, האחד, שינא חריף ומחודד, והשני, פירושו שיניו גדולים, ושני הפירושים המה כתובים בספר הערוך, ע"ש. ואם כן, לפי הפירוש השני נלמד לגדון השאלה דלית לן בה.
אלא שבכך עדיין לא היה כדי להעלות מזור וארוכה לתמיהה עצמה, הן כלפי הלמד – בעל החוטם, הן כלפי המלמד – שינא. הוצרך איפוא הכותב לסייג הוראה זו:

מיהו נראה דדבר זה נדון לפי העת והזמן, ולפי דעתן של בני אדם אם דרכן להקפיד על זה אם לאו, שאם אין דבר זה שגור ומוטבע ומצוי בין בני אדם לקרוא בעל החוטם לאדם שיש לו חוטם גדול ה"ז חשיב גנות ואסור. והא דשמואל שאני די"ל כך היה דרכם של בני אדם בזמן ההוא לקרוא שינא למי ששיניו גדולים ולא היה דרכם להקפיד בזה כי לא היה נחשב להם דבר זה לגנות⁵².

וכך סיכם: "הדרן למילתין, דעניינים כאלה הם נדונים לפי הזמן ולפי דעתן של בני אדם".

אם כן, לשיטתו אין הזמנים והמקומות שוים. כל עוד מדובר בכינוי גנאי לדעתם של הבריות באותו זמן ובאותו מקום, אסור הדבר. ברם אם דרכם בכינוי שכזה, אין בכך פסול. כך נהג שמואל כלפי רב יהודה בביטוי "שינא" אשר "לא היה דרכם להקפיד בזה כי לא היה נחשב להם דבר זה לגנות", וכך גם לגבי "בעל החוטם" אשר אין מניעה מאמירתו אם כך מקובל בפי הבריות באותה שעה ובאותו מקום.

ואולם דומה כי לאור המסקנות הנ"ל בשיטות הראשונים – רמב"ם, רש"י, תוספות והרא"ש – אין בכך די, ובפרט כאשר מדובר בגדולי האמוראים, כשמואל ורב יהודה. שהרי במקרה הטוב ביותר יוגדר כינוי זה, באותה שעה ובאותו מקום, ככינוי "סתמי" וכמצב ש"דש ביה" ואינו מקפיד – והרי אפילו הכי הוברר לעיל כי אין זו מידתם של חכמים (זכות לאריכות ימים – סוגיות מגילה ותענית), ובודאי שלא באופן קבוע (רמב"ם – כאשר מדובר בהרגל, נשלל חלקו לעוה"ב, חלילה), והלוא, כאמור, בש"ס עצמו מופיע

52. והוסיף להפנות לגמרא בכורות מד ע"א – עיי"ש.

כינוי זה, מצידו של שמואל כלפי רב יהודה, למעלה מעשרים פעם! כיצד יתכן איפוא להתיר אמירה שכזו באופן חוזר ונשנה שוב ושוב! זאת ועוד, לא ציין בעל שו"ת "תורה לשמה", אך מצינו גם לאחר מן הראשונים – הסמ"ק, אשר כונה ע"י תלמידיו "בעל החוטם". כך בהקדמת הספר⁵⁵: "...ה"ר יצחק מן קורביל חתנו של רבי יחיאל מפריש, וקראו אותו בעל החוטם, לפי שהיו לו שערות על החוטם, לכך קראו אותו הר"י יצחק בעל החוטם"; וכך גם בספר תשב"ץ קטן (סי' כה): "אומר ר' יצחק בעל החוטם, דסעודה שלישיית בשבת אדם יוצא במיני תרגימא". מכאן שבינוי זה – "בעל החוטם" – רווח היה כלפי חד מן הראשונים, הר"י מקורביל, הן מצד מכיריו ומיודעיו הן מצד תלמידיו. אף על כך יש כמובן לתמוה, כיצד הורו לעצמם תלמידים היתר לכנות כך את רבם, ומורא רבך כמורא שמים, ולו יהא שאין בדבר עלבון גמור, עדיין הדבר מוזר ביותר.

מסד לפתרון הענין עשוי להיות מוצע ע"פ דבריו של החיד"א ביחס ל"שיננא". בספרו "עין זוכר" (מערכת הש' אות יד) דן החיד"א באופן הבאתו ופרשנותו של השיטה מקובצת את דברי רב האי גאון הנ"ל, ודחאם ולא קבלם:

וממ"ש דהיש אומרים הוא רבינו האי גאון, נראה שהבין שרבינו האי דוחה פירוש חריף ומקיים פירוש שינוי גדולות, ולפי זה דברי רבינו האי גאון שכתב: ולא דמי דהכין הוה אלא מיחזיא מילתא וכו' הוא דחיית פירוש דשיננא הוא חריף. אמנם לשון הגאון אינו מתיישב ולא סליק שפיר, דנראין הדברים תפלים ומחוסרי תבלין ואינם מכוונים.

יתירה מזו, לא רק בנוסח דברי רב היא גאון ומשמעם העיר החיד"א, אלא גם בגופם של דברים:

א. לא יעלה על הדעת שפירוש "שיננא" אינו אלא "שינוי גדולות" הן מצד "דזה נראה קצת גנות, דהרבה בני אדם ימצאון שם בבבל כך", והן מצד "דשמואל גופיה רבה שינייה" – כפי שמוכח מתיאורו החיצוני (נדרים נב; ורבה שינייה), "וא"כ לא אפשר דלגנות הוא אומר במילתא דידיה".

ב. לפירוש "חריף ומחודר" גם כן קשה, מצד אחר: "אמאי לא מסתפי מעינא בישא, דיתנו עיניו בו חבריו".

מתוך כך נטה החיד"א לבאר את דברי רב האי גאון בדרך אחרת – דרך המשלבת את שני הפירושים להיבט אחד ולא סותר ומפצל. "דתרוייהו איתנהו, דהיו שינוי גדולות וגם היה חריף, ופנימיות שמואל לכבדו

55. ע"פ דפוס קושטא – ראה במהדורת צביון העמחים, ח"א עמ' יג.

ולשבחו דהיה חריף, אך כדי שלא יקפידו שאר החברים אמר לשון זה, דהשומע ישמע ויסבור דשיננא הוא דשיניו גדולות ולא תשלוט בו עין הרע, וגם לא יקפידו שאר החברים, אך בעצם כוונתו לשבחו דהוא חריף". הברקה זו של החיד"א יש בה לא רק כדי לבאר כהלכה את שיטת רב האי גאון ולהצילה מן התמיהות הנ"ל, אלא יש בה גם כדי לקבוע יסוד חדש. לא הותרו כינויים אלה אלא לצורך. "התחכמותו" של שמואל, המנצל ביטוי דרמשמעי, לא בכדי היא באה, והמבין יבין בבחינת ודי לחכימא ברמיזא. והגם שיש אשר עלולים שלא להבין, הרי בכהאי גוונא שהמכונה, וכן גם חבריו ועמיתיו הלומדים, מבינים ויודעים את כוונת הדברים [והרי זה טוב ומשובח שבעתים מ"דש ביה"] – אין לחוש למיעוט השוגים, מאחר ויש בכך צורך ואף הטבה למכונה. כך ביחס ל"שיננא", וכך נראית אפשרות לומר גם ביחס ל"בעל החוטם". לאמיתו של דבר, כבר בש"ס מצינו שימוש בכינוי זה, אם כי באירוע מאוד מסויים.

בתענית (כט ע"א) מסופר:

כשחרב טורנוסרופוס הרשע את ההיכל נגזרה גזרה על רבן גמליאל להריגה. בא אדון אחד ועמד בבית המדרש ואמר: בעל החוטם מתבקש, בעל החוטם מתבקש. שמע רבן גמליאל, אזל טשא מינייהו וכו' [וניצל, עיי"ש].

ראשונים ואחרונים על-אתר ביארו באופנים שונים את פשר כינוי הרמזי של רבן גמליאל – "בעל החוטם"⁵⁴, ומכל מקום ברור שהיה הכרח, משום צוק העיתים, להסוות את השם הנכון (רבן גמליאל) ואת התואר – הכינוי האמיתי (נשיא). הסיבה לבהירת תואר זה דוקא, תלויה כמובן במכלול הביאורים הנ"ל, ביאור ביאור וסגנונו, אך נעלה מעל כל ספק ההכרח שליווה בחירה זו.

עתה י"ל כי מאותה שעה הפך כינוי זה לתואר מכובד, אשר לא רק שאין הוא מבייש את בעליו, אדרבה – מייקר הוא, כנדמה וכנמשל לרבן גמליאל נשיא ישראל. זהו שעשו איפוא תלמידיו שומעי ליקחו של הר"י מקורביל, אשר מצאו להם עילה כלשהיא להדר רבם בתואר מכובד השמור לנשיא ישראל⁵⁵.

54. רש"י: בעל קומה, צורה, ל"א גדול הדור. רבנו גרשום: עין שבהם חשוב שבהם. מהרש"א: לפי ישראל הם עם אתר דמיון גוף וכו' מיהו האברים אינן שוין במעלתן וכו' ולזה דימה את ר"ג שהיה ראש ונשיא שכולן תלויין בו לאבר החוטם שהוא למעלה בראש והיות אדם תלוי בו וכו', וראה השערתו של הר"ר מרגליות, "יסוד המשנה ועריכתה" (עמ' טז הערה מב) וראה יצוצי אורי, תענית שם: נדע שחוטם, בלטינית = Nasus, המשתווה במבטא לנשיא, ועי' כך נרמז היטב רבן גמליאל, הנשיא!

55. ויתכן שאף אצלו התווספה לכך סיבת אילוף ובורח, לפי דורו ותקופתו. מה גם שע"פ הוזהר (במדבר קל, ב) הכינוי "בעל החוטם" רמזו כלפי מארי עלמא [לבעל

נמצא כי הן בתואר "שיננא" והן בתואר "בעל החוטם" טמון רובד פנימי לעומת מעטה חיצוני. היבט פנימי – לשבח, העטוף חיצונית בכיסוי העלול להתפרש לגנאי. בסתמא יש להניח כי אין כל היתר "להסתכן" בחוסר הבנה הנוטה – מצד השומע – לגנאי, אך לצורך, כדוגמת שמואל ורב יהודה, וכדוגמת רבן גמליאל בשעתו, לא רק שהדבר מותר, דומה שהדבר חיוני, נצרך ומחוייב.

3. "סומקא"

מעין דברים אלה צריכים אנו לומר בהקשר ל"סומקא". בספר "אוצר י"ד החיים" (אות תרכז) כתב:

נשאלתי שדרך העולם שאם יש כמה בני אדם שיש להם שם אחד המה נותנים סימן באחד שהוא אדום או שחור או סימן אחר, אם לא הוי זה המכנה שם לחבירו. והראיתי לירושלמי ברכות פרק ט אבא סמוקתא, הרי רשפיר דמי.

לכאורה תשובה ברורה, המתירה לכנות תבירו בכינוי "גינגי", "כושי" וכיו"ב, ומקורה מירושלמי מפורש. אלא שלאור כל הנאמר עד הנה, הדברים תמוהים. גם אם אין מדובר בכוונת עלבון (אלא כדבריו, נתינת סימן אבחנה גרידא בין אנשים בעלי שם זהה) הרי זה שם גנאי, אשר הכרח לוודא שהלה אינו בוש בו. ואף אם תאמר שאין הכינוי מגונה, עדיין אין זו הדרכה נכונה, וודאי לא כהדרכה קבועה ותדירה!

אלא שיש לעיין בדבר תוך עריכת בדיקה השוואתית ומקבילה העשויה ללמדנו רבות. כאמור, בירושלמי ברכות (פ"ט ה"א) נאמר: "אמר ר' ברכיה רבי חלבו בשם ר' אבא סמוקה וכו'". אך לא רק שם. גם במדרש תנחומא

החוטם אני מתפלל, לבעל החוטם אני מתחנן, והיינו רכתיב (ישעיה מז) ותהלתי אחטם לך, האי קרא לענוק יומין אמרו וכיו"ל!

דיון דומה ביחס לפרשנות כפולה בשמות, ראה שו"ת מהרי" ברונא סי' עז: "הקורא לבת ישראל פרוצה – מה דינו", השיב דכינוי "פרוצה" משתמע לתרי אנפין א – פרוצה גמורה; ב – "בלא בושח הולכת לב"ד ולא איירי בפרוצה לעריות". לכן סיכם שכל מקרה יצריך רקרוק אם בשעת הזעם או בכהיג', והקשר הדברים מלמד על משמעם. עוד ראה שם סי' רה, ובשו"ת מהרי" וייל סי' כח; ומכאן שחומרת הכינוי משתנה לפי הנסיבות, ופעמים תינתן לו פרשנות מקילה.

בגיד ראה בספר שערים המצויינים בהלכה (מהדורה מחדשת תשל"ט) כט סי' יג, שם הסתפק במי שקורא לחבירו "חמור", אם יכול לתרץ עצמו בטענה שכונתו לא היתה אלא לאמירה "שהוא איש מצונן" (עי' שבת נג ע"א ומסכת דרך ארץ פ"ה). ועיין בספר שער שמעון אתר ח"ג סי' עד שביינן מרעתו להבחנת החיד"א הנ"ל בין שם המתפרש דו-אנפית ובין פרשנות אחידה, ושמואל אמר זאת כנגד יצה"ר; עוד הוסיף להעיר שדוקא שמואל, שהוא עצמו סבל מ"פגם" דומה, דוקא לו הותר לבנות כך, שכן הוא ודאי לא כיוון לגנותו בכך! נאגב כך יצויין כי קיומה של הדיעה הסבורה לזהות את ר"ע עם "קרח" – אבי ר' יהושע (תוספות שבת ק"ג ע"א – ע"פ בן עזאי בבכורות נ"ח ע"א) עשויה להיות מוסברת ע"פ דרך הפרשנות הכפולה, ויוקחה חדה של השגת ר"ח שם!].

(הקדום) בראשית (פיסקא ז): "אמר ר' ברכיה בשם ר' אבא האדמוני וכו'"; וכן במדרש (במדבר רבה ג, ז): "ר' ברכיה בשם אבא סמוקיה". וראה זה פלא: בשלושתם – ר' ברכיה הוא האומר ממרא בשם ר' אבא סמוקיה-סמוקיה-אדמוני; ושלושה אלה – ככל הנראה – אין בלתי. יכולים אנו לומר, איפוא, באופן קרוב לודאי כי מדובר כנראה באותו אדם, המופיע שלוש פעמים: אחת בתלמוד ירושלמי, ופעמיים במדרש. תמיד ר' אבא ותמיד ע"י ר' ברכיה, ואם כך אזי אדרבה אין לך יותר מזה כדי להבליט דוקא את נדירות השם⁵⁶ המופיע בסה"כ, משך כל הדורות, ג' פעמים, וכולם כלפי אדם אחד!

אלא שבמקום נוסף מצינו ביטוי דומה. ביבמות (סד ע"ב) הובא פעמיים השם והכינוי: "יצחק סומקא", והרי זה מריע לכאורה ביאורנו. ברם, נראה שלא בכדי הובא שם כך. המעיין שם נוכח שבתחילה נאמרו דברים משמו של "רב יצחק בר יוסף", ורק אחר שנידחו בתקיפות חמורה ע"י רבא כונה ר' יצחק – "יצחק סומקא": "והא איהו דאמר אבין דסמכא יצחק סומקא לאו בר סמכא, אבין ישנו בחזרה יצחק סומקא אינו בחזרה". דומה שבכוונה תחילה הושמט תארו הרבני, ואף הוסף לו כינוי, בעת הדחייה התקיפה, הנוגעת לענייני נפשות (כמבואר שם)⁵⁷.

זאת ועוד, אפילו הכינוי "סומקא" לגבי ר' יצחק, שם, תואם הוא את הקשר הדברים מבחינה עניינית: "מלה בראשונה ומת, שני ומת, שלשי לא תמול וכו' רביעי תמול"; והרי זו גופא היתה עדותו: "עובדא הוה קמיה דר' יוחנן בכנישתא דמעון ביה"כ שחל להיות בשבת ומלה ראשונה ומת, שניה ומת, שלישית באה לפניו, אמר לה לפי ומולו"; ומתוך כך עשה מה שעשה והגיב רבא כדרך שהגיב, עיי"ש. והרי בנוגע למילה שכזו אמר ר' נתן (שבת קלד ע"א וחולין מז ע"ב) שסימן היכר מובהק לכך הוא האדמוניות שבבשר, עיי"ש! לכך נראה שתקיפותו היתירה של רבא, בענייני פיקוח נפש אלה, הם שהביאוהו להשמטת תארו הרבני של ר' יצחק, והם שהביאוהו לצירוף הכינוי, אשר הוא ממין הענין עצמו. הכינוי שביבמות תואם איפוא ברורות את הנאמר קודם לכן לגבי "שינא" ולגבי "בעל החוטם", כאשר הצורך וההכרח הם הקו המנחה להיותר. ככל הנראה צ"ל מעין אותם דברים לגבי מקרהו הנדיר ביותר של ר' אבא, אשר סיבה – השמורה איתם – הביאה להצמדת תואר זה לשם⁵⁸.

⁵⁶ כבר עמד על כך ר"ש באבער בתחומא הניל, על-אתר, הערה מא: "לא מצאתי שם בזה", עד שנטה להשערת שינוי גירסא: ר' אבא בן ימינא, או זמינא. אמנם במבוא לספר (פרק ז אות א הערה ג שם) משייך זאת לירושלמי רידן ולמדרש במדבר רבה הניל.

⁵⁷ כן כתב בספר ברית יעקב-סופר – סי' יט אות ה. [עוד על אישיותו של רב יצחק בר יוסף דגן, רכי לימודו – "תנא ארבעין זמנין" – והיחס ההלכתי כלפיו – "לאו בר סמכא" – ראה שו"ת אגרות משה יריד ח"א סי' קמא]

⁵⁸ מזה גם שלתואר "אדמוני" נלוים גם סממני שבח, מעלה וגדולה, כדור המע"ה, אשר היה

אך לא ניתן ללמוד ממקרה אדם יחיד, נדיר וחריג זה, הוראה לדורות⁵⁹, בעוד שכל שאר המקורות מוסברים כהלכה בלא להזקק להיתר מפוקפק זה, אשר ככל הנראה שובר טעמו הייחודי לצידו.

כללם של דברים מורה אם כן כי כל שלושת הביטויים, הכינויים הגופניים "הפוגעים", אשר השתמשו בהם גדולי ישראל, מוסברים ומנומקים לאור נסיבות הזמן, המקום והאירוע, ובס"ד יש לעמול לבאר באופן דומה מקרים נוספים דוגמתם⁶⁰. עם זאת הוראה לדורות הנלמדת מהם הינה היתר השימוש בכינויים כאלה, במידה ונחוצים הם לצרכים חשובים ביותר.

כך שמירת נפשו – הרוחנית – של ר' יהודה,
 כך שמירת נפשו – הגשמית – של רבן גמליאל,
 וכך שמירת צביון ההלכה, במקרהו של ר' יצחק,
 וכל שכיוצא בהם. לא כן במקרים אחרים, בהם אין שום היתר להשתמש
 בכינויים פוגעים, בין אם בחיצוניותם בין אם בפנימיותם, ולמיחש מיבעי.

1. היבטים ערכיים

בשולי הדברים יוזכרו היבטים מוסריים וכן היבטים מעשיים אשר נרשמו ע"י אחרונים. מקור מוסרי וערכי ראשון במעלה, בחינת חסידות, כבר נרשם לעיל בסוגיות מגילה ותענית: זכות לאריכות ימים בהימנעות מוחלטת מכינוי שם לחבירו (לפרשנויות השונות לעיל).

1. היבטים מוסריים

לכך יש לצרף את דבריו הנוקבים של ר' אלעזר פאפו, בספרו "פלא יועץ", ערך כינוי:
 אמרו רבותינו זכרונם לברכה (בבא מציעא נח ע"ב): המכנה שם

⁵⁹ יאדמוני עם יפה עינים" (ענין בשו"ת חתם סופר יו"ד ס"ס רמה).
 59. וכבר הורתה הגמרא (בבא בתרא קל ע"א): אין למדין הלכה לא מפי הלמד ולא מפי מעשה עד שיאמרו לו הלכה למעשה וכו', וראה רש"ם שם.
 ואכן בספר שער שמעון אחר ח"ג סי' עד נשאל אודות "מה שרגילים איזה בני אדם לכנות מתוך שחוק וחיוך למי שיש לו נקודות בפנים שלו בשם "דוינו" וכדומה ובעל הדבר אינו מקפיד [האם] אין בזה חשש" – וצידד לשלול שימוש בכינוי זה ושכמותו, עיי"ש (אם כי כלל לא הזכיר ענין "סומקא" הנ"ל).

⁶⁰ כדוגמת כינויים משפחתיים: בן הפול – בן האפון – בן חמצן – בן פיאה, ראה 'לחקר שמות וכינויים בתלמוד' סי' ט, עמ' מד"מה; וראה שם סי' א: פסידונים בתלמוד (ושם הערה י); וראה לעיל הערה 41.

רע לחבירו, אין לו חלק לעולם הבא. ואמרו (שם) דזה אפילו דש ביה באותו שם שאין לו הלבנה ממנו. ואפילו לקרוא לחברו בחניכתו אסור. והן בעוון פשותה המספחות ונעשה כהיתר לקרוא לחבריהם בשם של גנאי או בחניכתם, עד ששוכחים את שמם, וזה אחד מן הדברים ששקל הכתוב הקלות כמו החמורות, שהרי אמרו רבותינו זכרונם לברכה, אשר אנו מאמינים בדבריהם הקדושים ומפיהם אנו חיים, שאין לו חלק לעולם הבא. הנה כי כן מי האיש הירא את ה' וירא לנפשו ישמור פיו ולשונו מזאת וכזאת, ואל יאבד עצמו לדעת. ואם רוצה להזכיר שמו ואינו יודע שם העצם שלו או שרוצה להזכיר את האיש אצל אחרים, ואותם אחרים אינם מכירים אותו בשם העצם שלו, יזהר לומר אותו האיש שקוראים אותו העולם כך, דאפילו שבזה נקה זה האיש מעוון, אבל היותר טוב שיוכיח במישור את העם ההולכים בחושך ויודיעם האיסור וחומר שבו, עד שישובו לקרותו לשם שבו, וזכות הרבים תלוי בו.

וכבר אזהרה שמענו ליוזר ביותר בקריאת שם הרבנים שלא לקרות אותם בחניכתם, כמו שנוהגים קצת לומר 'הרב קארו', 'הרב אלשיך', 'הרב אלגאזי' וכדומה, אלא יאמר 'מורנו הרב יוסף קארו', 'מורנו הרב משה אלשיך', כי אם יש איסור בשאר אנשים, על אחת כמה וכמה ברבותינו הקדושים.

אף הרמח"ל, בספרו "מסילת ישרים" (פרק יא) הרגיש כי "בפרטי מדת הנקיות – החטאים המצויים הנולדים מחברת בני האדם וקבולם, כגון הונאת דברים, הלבנת פנים וכו' כי מי יאמר נקיתי מהם טהרתי מאשמה בם, כי ענפיהם רבים ודקים עד מאוד אשר ההזהר בם טורח גדול וכו'".

2. היבטים מעשיים

נבעו מכך מסקנות מעשיות⁶¹: "ליוזר שלא לקרוא לאדם בשמו המשפחתי בלי להקדים תואר "מר" או "אדון" כי יש בזה גנאי אף שהשני מוחל...⁶²; ועוד: "בימינו יש נטייה ללעג בביטוי גינאי (בעל שער אדום) אף שאין השני מקפיד, ויש עוד כמה ביטויים מצויים, ויש ליוזר ביותר פן חבירו מתבייש, ועוד בודאי הוא מכסה בשתי⁶³ ואינו ניכר, כי מתבייש

61. ראה גם אנציקלופדיה תלמודית ח"א עמ' שמד וח"ט עמ' רי.

62. "בית יחזקאל" ח"א פרק ד – קדושת הפה והדיבור, אות יא, (מהדורת תשכו, עמ' פה"פ).
אכן בשורת יביע אומר, ח"א יו"ד סו"ס יח אות יג, הקיל בקריאת שמות משפחה, אף לרבנים, דלא כפלא יועץ הנזיל. סמך לכך ציין מהיפה ללב (חיה יו"ד סי' רמכ סק"ח) ומספר בן יהודיע (תענית ב ע"ב) עיי"ש. וכן הקיל בספר שער שמעון אחד ח"ג סו"ס עד, לפי שאין זה 'אלא לאהבת הקיצור'.

63. דומה כי היבט זה נרמז גם בדברי בנ"ג (לעיל הערה 14): בש קצת, אם כי הדבר אינו ניכר היצונית.

להראות שהוא מתבייש. והעון חמור ביותר, כי אם זו כרבים אין לו חלק לעולם הבא. וב"יערות דבש" צועק על המכנים שם "ליטוואק" או "פולאק" והוא הדין בזמן הזה "פרנק" או "ווסוס" או "יקי" וכדומה⁶⁴. ועוד: "אפילו מכנה אותו בשם סתם, כגון ששמו יוסף וקורא אותו בשם יוסק'ה, והלה הורגל בכך, מכיון שהוא מכוון להכלימו הרי עובר על כינוי שם לחבירו"⁶⁵; וכבר צויינו לעיל הדרכותיו המעשיות של הרא"ש ב"ארחות חיים": שלא יכנה שם לחבירו, שלא יקראנו בכינוי שכינהו אחרים אם לא יהיה נזכר ונכבד בשמו; ובלא ספק "מידת חסידות להימנע בכל גוונא"⁶⁶, מה גם שזהו מן הדברים המסורים ללב⁶⁷.

לגבי נושא דיונונו – המישור הצבאי, יצויינו הדברים שנכתבו בספר "דיני צבא ומלחמה" (סעיף 37: כינוי שם לחבירו):

בצבא דבקים כינויים לחיילים⁶⁸ עד כדי כך שלעיתים אין איש יודע את שם חברו. השימוש בכינויים מותר רק אם אין בהם כדי להעליב את המכונה⁶⁹. גם במקרה כזה, אם המשתמש בכינוי משתמש בו כדי להעליבו⁷⁰ – אפילו אם השני רגיל לכינוי – עובר המכנה שם על 'לא תנו איש את אחיו'⁷¹.

חובה על המפקדים להיות רגישים במיוחד לשימוש בכינויים של חיילים, שכן כינוי שהמפקד משתמש בו נצמד ביתר מהירות לחייל.

לצד זה יש להדגיש כי לדידם של הרמב"ם⁷² והמאירי⁷³, כאשר מדובר

64. "בית יחזקאל" – הלכות דעות, שער ריבוד ושתיקה את צט (מהר"י תשל, עמ' רנו).

65. בהערה לפסקי ריא"ז בי"מ פ"ד היו ס"ז.

66. ברית יעקב:סופר – עמ' קפב.

67. עיין בראש דבריו: גדולה הוגיית דברים מהוגיית ממון וכו' ובשל כך אמר רוקא בה הכתוב: ויראת מאלקיך. וכן הוסיף וכתב הכסף משנה (הל' תשובה הנ"ל) בהקשר זה: ובוהן ללבות הוא יודע.

68. לדירו של בעל שו"ת תורה לשמה הנ"ל הגורס כי: "עניינים כאלה הם נידונים לפי הזמן ולפי דעתן של בני אדם", עשויה עובדת התפשטותה של הנהגה רוחת זו להיות פתח מסויים לקולא, ולכל הפחות יש בכך כדי לסנוט על אורחם של הבריות. עם זאת כבר הובהר לעיל עד כמה צריכה הקפדה וזהירות יתירה להימנע בכל הקשור לכך, החמור בעונשו ומסור ללב.

69. אכן נראה כי לדידם של רש"י, תוספות והרא"ש, המחייבים את הכוונה השלילית להגדרות המוחלטות, החמורה, של המכנה שם לחבירו, הרי לדידם: המכנה שם רע לחבירו, והלה מתבייש, אך הדבר נעשה שלא בכונה – אינו בכלל, אם כי ההימנעות הינה הנהגה נכונה ומירה טובה.

70. אמנם, לאור האמור לעיל נראה כי לדידם של רש"י ותוספות, אף כאשר בוחנו להכלים, אם נוקט הוא בשם "סתמי" והלה דש בו ואינו מתבייש, אין זה בכלל האיטור החמור של המכנה שם לחבירו, אם כי ההימנעות הינה הנהגה נכונה ומירה טובה.

71. אם כי בספר המצוות (לא תעשה רנא) לא הזכיר כינוי השם במפורש, ומשמע שאינו מעיקר הגדרתו אלא מן הסעיפים הכלולים בו, וראה גם בספר החינוך, מהדורת רח"ד שעוה"ל, שמא.

72. אכן יעויין בספר תשובה מאהבה, הנ"ל, הכותב במסקנותיו (דף רלב): "בשם רע אפילו בדרשו כיה ואינו מבין להכלימו ואינו נכלם אסור ואין לו חלק לעוה"ב". ושם כתב כך לא רק

בשם רע, קיים איסור מוחלט על השימוש בו, גם אם הלה אינו בוש בו והלה אינו מתכוון להכלימו [ואף לרש"י, תוספות והרא"ש, הנהגה טובה שוללת מעשה שכזה].

בשולי הדברים יש להעיר כי במצבים חינוכיים מסויימים, כמו גם במגמות משמעותיות חיוביות, לא רק שההלכה התירה את ההכלמה – היא אף חייבה אותה! שהרי כך פסק הרמב"ם (הל' תלמוד תורה פ"ד ה"ה) ומעין זה נפסק בשו"ע יו"ד (סי' רמו סי"א):

אם ניכר לרב שהם [התלמידים] מתרשלים בדברי תורה ומתרפין עליהן ולפיכך לא הבינו [ולא "מפני עומקו או מפני דעתן שהיא קצרה"] חייב לרגוז עליהן ולהכלימן בדברים כדי לחדדם. וכעין זה אמרו חכמים זרוק מרה בתלמידים.

בשו"ת חוות יאיר (סי' קנב) ציין סמך גדול לרמב"ם מאמירתו הכפולה של רבי "על לוי, תלמידו: כמדומה לי [אני] שאין לו מוח בקדקדו" (ראה יבמות ט ע"א, מנחות פ ע"ב) ואין לך דברי הכלמה קשים מאלה... הסיק איפוא החוות יאיר הלכה למעשה⁷³:

שמותר לרב להוכיח לתלמידו בדברים קשים כדי לזרום שיעיניו וישגיחו מן הטעות והשגיאה... מותר לרב לדבר אל תלמידו לקנטרו על מיעוט הבנתו לסיבת התרשלותו.

דומה כי אם הלכה זו אינה מתוחמת אך ורק לעיסוק בדברי תורה – הנפש הרוחנית, אלא נוהגת היא גם בתחום הנפש הגשמית (כגון: לימודי רפואה) אזי ודאי ברין הוא להחילה במסגרות צבאיות. לכן אם שיקול דעתו של מפקד מורה לו בכנות שההכלמה חיונית והכרחית מבחינה מבצעית ומשמעתית, אזי לא גרע מעמדו מהרב, והחיל כתלמיד, ויורה היתר לעצמו; ובלבד שאכן זהו המצב.

ועם זאת דומה כי הקפדתו של הרמב"ם על הגנאי ועל החומרה כלפי מי שכינויים שכאלה שגורים תדיר בפיהם, מהדיבת זהירות ושמידה יתירה, לבל תשתרש התופעה כתופעה, הן לכלל והן לפרט: והיה מתחניך קדוש.

לרמב"ם אלא גם לתוספות! ברם לאור כל האמור לעיל אין לכך מקור וסמך לא ברמב"ם ומכ"ש שלא בתוספות. (יש להעיר עוד על מסקנותיו שם; ואכ"מ – והשוה לטבלה אשר בנספח).

73. וכן המהורש"א, בבא מציעא שם, הרואה בכך הוצאת שם רע.

74. ורוק: רבי, "כשמת רבי בטלה ענוה" (שלהי סוטה)!

75. עוד ראה חוברת אור תורה, גליון אב ה'תשנ"ב (סי' קנז): להקל "ברים או מגיד שיעור וכיוצא שבזמן מסירת שיעור רוצה לפלוט כלפי אחד התלמידים המקשיבים לקולו מלת כנוי בבדיחותא שאפשר שתפגע בו, אך הוא עושה כן באופן חריפמי".

נספח: טבלה מסכמת:

המכנה שם¹ לחבירו

שם "סתמי"				שם רע				
שלא בכוונה		כוונה להכלים		שלא בכוונה		כוונה להכלים		
דש בו	מתבייש	דש בו	מתבייש	דש בו	מתבייש	דש בו	מתבייש	
בקבע: הרגל מגונה ונענש	מלבין פני חבירו	בקבע: הרגל מגונה ונענש	מלבין פני חבירו	בקבע: הרגל מגונה ונענש	מלבין פני חבירו	הנהגה (2) שליית ובקבע- נענש	מלבין פני חבירו	רמב"ם
הנהגה טובה(3) ומידת חסידות		מלבין פני חבירו	הנהגה טובה ומידת חסידות	מוריד' לגיהנם וכו'	מלבין פני חבירו	מוריד' לגיהנם וכו'	מלבין פני חבירו	רש"י ותוס'
הנהגה טובה ומידת חסידות	מוריד' לגיהנם וכו'	מלבין פני חבירו	הנהגה טובה ומידת חסידות	מוריד' לגיהנם וכו'	מלבין פני חבירו	מוריד' לגיהנם וכו'	מלבין פני חבירו	רא"ש

הערות:

1. יצאו מן הכלל כינויי שבח או מצבי הכרח ואילוץ, אשר - כאמור - הינם מותרים ואף מחוייבים ומומלצים.
2. כך מסתבר, אם כי אינו מפורש.
3. כך מסתבר, אף למהרש"א.